

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ КАФЕДРА
ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити: завідувач
кафедри

_____ Володимир РОМАНЦОВ

(підпис)

«__» _____ 2024 р.

**«ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ АРХЕОЛОГІВ У СОВЕТСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1930-Х –
1940-Х РР.»**

Кваліфікаційна робота здобувачки
вищої освіти другого (магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми «Історія»
Іванової Ангеліни Павлівни
Науковий керівник:
Коробка В.М., кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології
Рецензент: Романюк І.М., д.і.н.,
завідувач кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного
Університету ім. Михайла Коцюбинського
(м.Вінниця)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«__» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ	7
1.1 Історіографія	7
1.2 Джерельна база	13
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ФОРМИ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ	20
2.1 Причини репресій проти археологічної спільноти	20
2.2 Форми каральних заходів	24
Висновок до розділу 2	29
РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ	31
3.1 Загальна характеристика масштабів репресій	31
3.2 Регіональний розподіл репресованих археологів	33
Висновки до розділу 3	42
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ РЕПРЕСІЙ НА РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ	45
4.1 Втрати наукового потенціалу	45
4.2 Затримка розвитку археологічної науки	51
Висновки до розділу 4	55
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження політичних репресій проти українських археологів зумовлена кількома факторами.

По-перше, російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, поставила під загрозу українську культурну спадщину. Російські війська знищують археологічні пам'ятки, зокрема, на сході та півдні України. У цих регіонах працювали репресовані археологи, які зробили значний внесок у вивчення історії України. Тому дослідження їхньої діяльності є важливим для збереження української культурної спадщини.

По-друге, тема репресованих археологів є відносно недослідженою. Дослідження цієї проблеми розпочалося лише в кінці ХХ століття, і досі залишається багато невирішених питань. Однією з основних проблем є відсутність системного дослідження проблеми, а іншою – недостатня вивченість впливу політичних репресій на розвиток української археології. Тому подальші дослідження цієї теми є важливим завданням для української науки.

По-третє, ретроспективний аналіз історії української археології в 30-х роках ХХ століття має велике наукове значення, оскільки це дозволяє не тільки доповнити історіографію в цій галузі, але й розкрити вплив політичних репресій на розвиток цієї науки. Враховуючи актуальні події, вивчення цієї епохи стає успіхом для розуміння сучасної ситуації та збереження культурної спадщини України в контексті війни.

Таким чином, дослідження історії репресованих археологів України є актуальним і важливим для розуміння розвитку історії української археології та масштабів політичних репресій наукової спільноти, а назва «Советська Україна» вказує на контроль радянського тоталітарного режиму.

Об'єктом дослідження виступає репресивно-каральна політика створена радянською владою.

Предметом дослідження є політичні репресії проти археологів в советській Україні.

Метою дослідження є неупереджений аналіз політичних репресій проти археологів в Україні в 1930-х – 1940-х роках. Для досягнення поставленої мети необхідно було розв’язати такі дослідницькі **завдання**:

1. З’ясувати стан наукової розробки теми та провести аналіз історіографії проблеми політичних репресій проти археологів в Україні у 1930-х – 1940-х роках та виокремити основні етапи її вивчення.
2. Виявити, дослідити та систематизувати джерельну базу дослідження, включаючи архівні матеріали, мемуари та офіційні документи.
3. Визначте передумови, причини та обставини, які призвели до репресій проти археологів, включаючи політичні та ідеологічні чинники.
4. Дослідити форми та методи репресивної політики, застосовані щодо археологічної спільноти, зокрема арешту, переслідування та заборони досліджень.
5. Оцінити масштаби репресій, включаючи регіональний розподіл, кількість жертв та вплив на наукову спільноту.
6. Проаналізувати які були наслідки політичних репресій для розвитку археології в Україні, зокрема визначити чи було втрачено науковий потенціал та чи призвели політичні репресії до затримки в розвитку археологічної науки.

Хронологічні межі кваліфікаційної роботи дослідження охоплюють період 1930-х – 1940-х років. Нижньою межею є початок 1930-х років, коли в СРСР почалися масові політичні репресії, що стали інструментом боротьби з інакомисленням та національною інтелігенцією. Верхньою межею є кінець 1940-х років, що показує завершення ключових хвиль репресій та їх наслідків для наукової спільноти, зокрема археологів, в Україні.

Географічні межі роботи визначені відповідно до тогочасного адміністративно-територіального складу УРСР.

Наукова новизна одержаних в процесі вивчення теми результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань. Дослідження є першим в даній проблематиці, де були використані математичні методи для визначення масштабів політичних репресій проти археологів та узагальнення історіографія проблеми. Дослідження виявило регіональні особливості репресій, зокрема в таких наукових центрах, як Київщина та місто Київ, Харківщина, Полтавщина. Також, робота уточнила роль репресій, як фактора затримки розвитку археології та фальсифікації історичної спадщини, що робить внесок у вивчення історії науки в радянський період.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з проблеми, вони дозволяють краще зрозуміти основні тенденції і на прикладі проблеми позиціонування радянської репресивної політики. До того ж, цей матеріал студент може використовувати під час семінарських занять; під час лекцій; при написанні індивідуального науково-дослідного завдання; для написання тез з курсової роботи; при підготовці до наукової конференції тощо.

Апробація результатів роботи. Окремі аспекти дослідження, такі як історіографія, та висновки отримали апробацію під час Декади студентської науки у 2023 у вигляді доповіді та публікації тез на тему «Репресовані археологи України: історіографічний аспект».

Методи дослідження ґрунтуються на принципах об'єктивності і історизму. Використані системний і логічний методи, методологія історичного аналізу, а також метод порівняння, актуалізації, синтезу, типологічний, системний, реконструктивний, узагальнення та метод періодизації, що дало змогу ретельно дослідити дану проблему базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження

включає різноманітні методи: – загальнонаукові: історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний; – спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації); – конкретно-історичні (історико-порівняльний).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

1.1 Історіографія

Розвиток проблематики є важливим завданням подальших досліджень, оскільки тема є відносно не дослідженою, бо розвиток даної проблематики розпочалося лише в кінці ХХ ст., і досі залишається багато питань, що потребують розв'язання.

Політичні репресії проти українських археологів є однією з трагічних сторінок історії науки в Україні. Дослідження цього питання дозволяє не лише висвітлити окремі епізоди радянського терору, але й краще зрозуміти глобальні механізми культурного пригнічення, придушення інакомислення та намагання знищити національну ідентичність. Археологія, яка досліджує історичну спадщину, становила особливу загрозу для радянської влади, оскільки її результати могли підтверджувати ідеї національної самобутності, що суперечили ідеології інтернаціоналізму [7, С.48-120].

Український історик Ю. І. Шаповал зробив вагомий внесок у дослідження політичних репресій в Україні 1920–1950-х років. Його перша фундаментальна праця, присвячена механізмам функціонування радянської карально-репресивної системи, з'явилася у 1993 році [16, С. 89-102]. Наступного року Шаповал видав монографію, в якій підкреслив роль партійних функціонерів Л. М. Кагановича та М. С. Хрущова в організації масових репресій [80, С.138-140]. Разом із В. І. Пристайком він створив науково-документальне видання, що аналізує інспірований політичний процес проти «Спілки визволення України» – одну з найважливіших справ проти української інтелігенції [56, С.100-408].

Західні дослідження важливу роль у вивченні політичних репресій в Україні, особливо в контексті періоду радянського режиму. З початку ХХ століття і до сьогодні захід активні історики, політологи та соціологи вивчають

питання радянських репресій та політики контролю за інтелігенцією, що охоплює переслідування українських науковців, археологів та культурних діячів. Наукові праці, видані на Заході, допомогли відкрити для світової спільноти правду про масштаб і специфіку політичних репресій у СРСР, зокрема в Україні, яка відзначила значних втрат у культурній, науковій та інтелектуальній сферах.

Після Другої світової війни, особливо в період «холодної війни», в західних країнах зросло вивчення природи радянського тоталітарного режиму. Відомі історики та політологи, такі як Роберт Конквест, Шейла Фіцпатрік, Річард Пайпс, Енн Еплбаум та інші, досліджували структуру влади в СРСР, методи контролю та масштаб репресій.

Західні дослідники також звернули увагу на репресії проти інтелігенції, які зазнали переслідувань через національну спрямованість своїх досліджень. Увага західних істориків до цієї теми була пов'язана з прагненням розкрити правду про радянський режим та його репресивну політику, особливо щодо культурної ідентичності народів, що входили до відповідності СРСР [85].

Враховуючи все вище написане, стає очевидною одна з основних проблем тематики репресованих археологів – це відсутність системного дослідження теми репресій проти археологів; іншою проблемою є недостатня вивченість впливу політичних репресій саме на розвиток української археології, тож дослідження цієї теми вимагає комплексного підходу.

Дослідження історії української археології в 30-х роках ХХ ст. має важливе наукове значення. Воно дозволить поповнити історіографію з історії української археології, дати нову оцінку діяльності археологів цього періоду та розкрити вплив політичних переслідувань на розвиток української археології.

Історіографія цієї теми розвивалася поступово, у кілька етапів, залежно від політичного клімату та доступу до архівних матеріалів. У радянський період згадки про репресії були або замовчувані, або подавалися крізь призму офіційної

пропаганди. Лише з початком «відлиги» у 1950-1960-х роках почали з'являтися перші роботи, які обережно торкалися цієї проблематики [7, 281-284].

Процеси декомунізації та доступність архівів у 1990-х роках надали можливість для вивчення теми. Одними із перших дослідників цієї теми були В. Граб та О. Супруненко [18-21], які висвітлювали життєві шляхи та наукові досягнення багатьох репресованих археологів України. Історики використовують у своїх роботах широкий спектр методів та підходів. Вони робили акцент на безпідставності цих репресій та їх негативних наслідках для науки та культури. Зокрема виділяють політичні мотиви репресій, пов'язані з обвинуваченнями у зв'язках з українським буржуазним націоналізмом.

Окремі їх роботи висвітлюють долі репресованих археологів Полтавщини. Надалі дослідження в цьому регіоні продовжила Л. Чорна у статті «Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолій Зіновійович Носів». Авторка справедливо відзначає, що А. Носов був одним із видатних українських антропологів, а репресії проти нього були несправедливим і позбавили українську науку талановитого вченого [79, С. 115-117].

Архівно-слідчі справи репресованих стали цінним джерелом для істориків. Вони містять інформацію про життя, діяльність і загибель людей, які стали жертвами сталінського терору. В контексті виходу науки на новий рівень публікується збірник, автори якого головну мету вбачають в пошуку, аналізі та оприлюдненні матеріалів архівно-слідчих справ репресованих, а також вироблення методів опрацювання із цими специфічними джерелами [52].

Масштабні дослідження цих справ дозволили науковцям уточнити та оприлюднити маловідомі факти про репресії. Завдяки дослідженням Р. Маньковської та інших науковців стало відомо, що репресії в Україні набули масового характеру. До 1936 року близько 33% працівників центральних музеїв потрапили під репресії, а осередки, підпорядковані Народному комісаріату, позбулися до цього часу близько 25% співробітників [37, С. 302].

Архівно-слідчі справи репресованих діячів науки і культури дозволяють прослідкувати шляхи становлення і розвитку української науки і культури в умовах тоталітарного режиму. Наприклад, справа К. Коршака, яку досліджував О. Михайленко, показала, що він був репресований безпідставно. 6 листопада 1937 р. археолога було заарештовано Управлінням державної безпеки НКВС УРСР на підставі звинувачення за ст. 54-8, 54-11 КК УРСР «як активного учасника української націоналістичної організації, що стояла на терористичних позиціях» [41].

У 2000-х роках дослідження цієї теми продовжили О. Супруненко, І. Шовкопляс та О. Удовиченко у біобібліографічному покажчику «Михайло Якович Рудинський (1887–1958)». Вони зібрали інформацію про життя та творчість одного з найвідоміших репресованих археологів слобідської України [83].

В. Нікітін та М. Шитюк у монографії «Репресовані краєзнавці Миколаївщини» розповіли про життя та діяльність археологів, які були репресовані на Миколаївщині [47]. Окремі архівнослідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр. досліджував у 2006 році кандидат історичних наук Е. Петровський [52].

З 2010-х років проблему розвивали такі науковці як: В. Нікітін, М. Шитюк, Л. Чорна, А. Ніколаєва, І. Старенький, І. Цеунов, І. Колесник.

Р. Маньковська у статті «Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937-1938 рр.)» проаналізувала наслідки репресій для музейної справи в Україні. Вона відзначає, що було втрачено значну частину музейних працівників, фондів та експонатів. Це призвело до занепаду музейної справи в Україні на тривалий час [37, С.311].

І. Колесник у колективній монографії «Історик і влада» розглянула репресії проти археологів у контексті політичних процесів в СРСР. Предметом дослідження в колективній монографії чи не вперше в українській історіографії

став механізм взаємодії історика і Влади. Дослідниця вважає, що репресії проти археологів були частиною ширшої кампанії проти української інтелігенції [31, С. 25, 61, 71].

А Ніколаєва та І. Старенький у статті «Репресовані археологи – дослідники Кам'янецьчини» розкривають причини репресій проти археологів. Вони відзначають, що репресії були спрямовані на знищення української науки та культури [48]. І. Цеунов у статті «Суспільно-політична діяльність Х. Вовка крізь призму доносу В. Веледницького» проаналізував зміст доносу і прийшов до висновку, що він не має під собою жодних підстав. В. Веледницький був особистим ворогом В. Вовка і, ймовірно, написав донос з метою помсти. Автор також відзначає, що донос В. Веледницького був частиною широкомасштабних репресій проти української інтелігенції в 1930-х роках. Х. Вовк був однією з багатьох жертв цих репресій, ще до початку 1930-х рр. [77, 132].

Аналіз сучасних наукових праць про політичні репресії проти археологів дозволяє розкрити масштаб проблеми, її наслідки та науковий потенціал для подальших досліджень. Акцентується увага на систематичних переслідуваннях археологів як частині ширшої політики боротьби з «буржуазним націоналізмом». Автори досліджують конкретні випадки репресій, зокрема арешти провідних дослідників трипільської культури, таких як О. Барановський та В. Щербаківський. Крім того, у статті проаналізовано архівні документи НКВС, що демонструють методи фабрикації звинувачень [71, С. 119-129].

Сучасні автори зосереджуються на організаційних і правових аспектах репресій, аналізуючи механізми використання радянської правової системи для боротьби з інакодумцями в академічному середовищі. Особливу увагу приділено впливу постанов ЦК ВКП(б) на діяльність наукових установ, що займалися дослідженням історії України.

Дослідникам, які сприяли творенню й становленню української археології і, попри утиски й репресії, здійснили важливі наукові відкриття, було присвячено

виставку «Наказано не знати: українські археологи в лещатах тоталітаризму», де 20 героїв представляють цілі покоління репресованих українських археологів. Подія відбулася 20 жовтня 2020 р. за сприяння Українського інституту національної пам'яті [44].

До основних напрямів подальших досліджень проблеми слід віднести поглиблення знань про масштаби репресій. Досі невідомо точне число репресованих українських археологів. Дослідники також не мають повної інформації про долю репресованих науковців, проте намагаються оцінити масштаби цієї шкоди та розробити заходи щодо її подолання та відновити пам'ять про репресованих українських археологів, їхні наукові досягнення та внесок у розвиток науки.

Отже, дослідження проблеми характеризується зростанням інтересу до неї, збільшенням кількості досліджень. Наявність нового корпусу архівних матеріалів сприяв подальшому поглибленню проблематики досліджень, що дозволило поповнити факти репресій, надати можливість аналізу причинам та наслідкам, відновити пам'ять про репресованих науковців.

Основним мотивом вважається політичний. На основі архівно-слідчих справ звучать намагання дослідити мотиви репресій, але ще немає ґрунтового комплексного аналізу. Окремо виділяються особисті мотиви, наприклад, через конфлікти з колегами або начальством. Також відзначається, що репресії проти археологів були частиною загальної кампанії проти української наукової еліти. Проте, вивчення цієї теми проводилися окремими науковцями, і досі не існує єдиного дослідження, яке б охоплювало всі аспекти проблеми.

Огляд історіографії цієї теми показує, що історія репресій в археології України на сьогодні досліджується локально, але аналіз цієї теми вимагає комплексного та системного підходу. Потрібно зосередитися на розкритті впливу політичних переслідувань на розвиток української археології.

1.2 Джерельна база

Архівні документи є одним із основних джерел дослідження політичних репресій в Україні, зокрема проти представників інтелігенції, таких як археологи, історики та інші діячі науки й культури. Вивчення архівних матеріалів дає можливість отримати детальні свідчення про масштаби, методи та механізми радянської репресивної політики, а також реконструювати долі репресованих. Нижче розглянуто основні групи архівних документів, що мають цінність для дослідження репресій, особливості їх змісту та значення для історичного аналізу.

Архіви радянських репресивних органів, зокрема НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), МДБ (Міністерства державної безпеки) та КДБ (Комітет державної безпеки), є значною мірою для розуміння механізмів політичних репресій.

Кожна людина, яку було заарештовано за звинуваченням в «антирадянській діяльності», мала кримінальну справу. Ці справи включали протоколи допитів, обвинувачувальні акти, матеріали слідства та судові вирoki. Наприклад, у справах репресованих українських археологів можна знайти конкретні звинувачення, які раніше були сфальсифіковані або надумані, наприклад, «шпигунство», «націоналістична пропаганда» або «участь в антирадянських організаціях».

Оперативні звіти та донесення – відповідають звітності агентів та інформаторів, які надавали інформацію про діяльність конкретних осіб, виключно з науковцями, їхнє коло спілкування, особливості інтересів та поглядів. Оперативні звіти можуть відстежити, якими та за якими критеріями радянські органи безпеки відбирали «підозрілих» осіб для подальших репресій.

Розпорядження про арешти та обшуки видавалися вищим керівництвом НКВС, зокрема на основі спеціальних постанов та указів. У розпорядженнях зазначалися імена осіб, які слід заарештувати, зокрема науковців, культурних діячів, а також вказали підстави для обшуків [6, С. 48-120]. Наприклад у

постанові, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, наприклад. справі №2843, йдеться про необхідність посилення контролю за археологічними експедиціями, зокрема, обмеження співпраці з міжнародними організаціями. Це розпорядження стало підставою для відкриття справ проти кількох відомих археологів. Документ демонструє політичну заангажованість та підозрілість радянської влади щодо наукової діяльності [72].

Серед архівних документів збереглися протоколи судових засідань, тексти вироків та інші матеріали, що свідчать про конкретні покарання, винесені науковцям. Часто вирoki супроводжувалися детальними поясненнями, які відображали ідеологічне обґрунтування репресій та наявність політичних мотивів.

Так, у справі №66870, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, зафіксовані звинувачення, у співпраці із закордонними структурами під час експедицій у Херсонській області, проти археолога М. Рудинського. Протоколи допитів вказують на систематичний тиск і примус до зізнань у вигаданих злочинах [73].

Важливими для дослідження теми є матеріали регіональних архівів. У справі №24, що зберігається в Державному архіві Запорізької області, зафіксовано обшуки в приміщеннях Запорізького музею археології. Звіт містить списки вилучених експонатів та документів, які були використані як «докази» підривної діяльності співробітників музею. Матеріали архівів Запорізької області підкреслюють масштаби репресій, які виходили за межі індивідуальних звинувачень, зачіпаючи інституції [23].

Політика репресій регулювалася більшою мірою законодавчими та нормативними актами, які містяться в архівах.

Протоколи засідань Політбюро містить рішення про посилення контролю над археологічними дослідженнями. В ньому зазначено імена науковців, які

підлягали «особливому спостереженню». Цей документ демонструє, як влада систематизувала репресивну політику в науковій сфері. Протокол відображає централізований характер репресій [72].

Постанови про ліквідацію «націоналістичних груп» у науці включали вказівки щодо розформування наукових установ, які співпрацювали з закордонними колегами. У документах зазначено «неблагонадійність» групи археологів, пов'язаної з дослідженням історії Київської Русі [75].

Постанови та укази радянського керівництва. Наприклад, низка постанов, таких як постанова про репресії проти «шкідників» або «буржуазних націоналістів», стали основою для хвиль репресій проти інтелігенції. Укази та розпорядження Центрального Комітету ВКП(б) мали на меті очищення партійного складу та ліквідацію опозиційних або «ворожих» елементів.

Накази, зокрема внутрішні інструкції для працівників НКВС, регулювали методи збору інформації, методи допитів, процедури арештів та порядок ведення оперативної роботи. Наприклад, накази «про боротьбу з антирадянською діяльністю» дозволили органам безпеки використовувати жорстокі методи примусу та навіть фізичне насильство для отримання зізнань [6].

Частина архівних документів містить інструкції для наступних, де були передбачені процедури обробки інформації та методи роботи з донесеннями (доносами) проти засуджених осіб. Інструкції показують, як радянська система примушувала громадян до співпраці з репресивними органами та чим заохочувала систему доносів [63].

Протоколи засідань партійних комітетів з матеріалів про рішення партії щодо «очищення» суспільства від «ворогів народу». Вони показують, як ідеологія вплинула на формування репресивної політики. Документи партійних органів також свідчать про тісну співпрацю партійного апарату з НКВС та іншими репресивними органами. Вони демонструють, як приймалися рішення

про арешти та чистку, як партійна еліта контролювала та спрямовувала роботу органів безпеки [10-14].

Партійні організації здійснювали контроль над діяльністю наукових установ, видавали вказівки щодо заборони або дозволу на ті чи інші дослідження. Документи свідчать про відверту дискримінації науковців за ознакою ідеологічної «вірності» та можна побачити, як система керувала академічним середовищем.

Наукові установи часто змушували складати звіти про діяльність своїх співробітників. Наприклад, характеристики працівників надавалися НКВС і використовувалися під час судових процесів як докази «антирадянських» настроїв. Такі документи дозволено дослідникам вивчити, як ідеологічні установки вплинули на оцінку наукових досягнень [37].

Законодавчі та нормативні акти мають критичне значення для обґрунтування, легітимації та систематизації політичних репресій у Радянському Союзі, зокрема проти представників інтелігенції, таких як археологи, історики, вчені та інші наукові діячі. Радянське керівництво використовувало законодавчу систему для того, щоб формально виправдати свої дії перед суспільством, а також надати офіційний характер організованим кампаніям переслідування та залякування. Правова база для репресій включала постанови уряду, партійні укази, інструкції органів безпеки, а також директиви, що стосуються «ідеологічно правильного» трактування наукової та культурної діяльності.

Мемуари та спогади учасників політичних репресій є цінними джерелами інформації для істориків і дослідників, після чого вони надають особистісну перспективу на події, які сформували історію України у 20-му столітті. Ці матеріали дають можливість глибше зрозуміти, як репресії вплинули на життя окремих людей і суспільства в цілому, а також висвітлюють емоційні та психологічні аспекти пережитого [42].

Листи археолога Г. В'язмітіної до Д. Гордєєва розкривають її спроби виправдатися перед обвинуваченнями у «контрреволюційній діяльності». Вони також вказують на наявність доносів як інструменту репресій [74].

Особистий щоденник, що зберігається в НА ІА НАНУ – Фонд ВУАК. – справа №36, одного з археологів, репресованого у 1937 році, містить деталі обшуків, арешту та допитів. Науковець описує свій досвід, зазначаючи, що підписував протоколи під тиском [60].

Важливу роль у вивченні цієї теми відіграють також законодавчі акти незалежної України, які сприяють відкриттю архівів та осмисленню радянського тоталітарного минулого, такі як Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (2015 р.).

Отже, аналіз архівних документів свідчить про систематичний характер політичних репресій проти археологів у радянській Україні 1930–1940 рр. Основними методами були фабрикація звинувачень, застосування доносів і контроль за археологічними дослідженнями. Ці репресії завдали значної шкоди українській археологічній науці, перервали низку перспективних досліджень і знищили частину наукового середовища.

Подальші дослідження цієї теми повинні спиратися на розширення бази джерел і поглиблений аналіз документів, що розкривають механізми репресій.

Висновки до розділу 1

У першому розділі дослідження було детально проаналізовано питання політичних репресій, які знайшли археологи в Україні в умовах радянського режиму. Під час аналізу історіографії та джерельної бази були виявлені ключові аспекти, що відображають специфіку репресивної політики щодо науковців, а також механізми, які використовувалися для переслідування археологів.

Аналіз історіографії та архівних матеріалів свідчить про необхідність системного підходу до цієї проблематики. Наявність нового корпусу архівних

джерел значно розширила поле дослідження, надавши можливість деталізувати причини, масштаби та наслідки репресій, а також відновити пам'ять про репресованих науковців, проте наразі не є вичерпною і наразі немає ґрунтовного комплексного аналізу.

Огляд наукової літератури демонструє поступове зростання інтересу до проблеми репресій проти археологів. Проте більшість досліджень є локальними та зосереджуються на окремих випадках чи регіонах. Відзначається, що основним мотивом репресій була політична заангажованість радянської влади.

Дослідження причин репресій виділяє також персональні мотиви, зокрема конфлікти між колегами чи керівництвом. Репресії проти археологів були спрямовані на уніфікацію наукового середовища під ідеологічні стандарти СРСР.

Документи радянських репресивних органів, зокрема матеріали кримінальних справ, наприклад ЦДАГО України, Ф. 263, Оп. 1, Спр. 66870, свідчать, що археологів переслідували за діяльність, яка нібито суперечила офіційній ідеології. Звинувачення у «буржуазному націоналізмі», «шпигунстві» чи «контрреволюційній діяльності» використовувалися для ліквідації науковців, чії дослідження не відповідали ідеологічним стандартам.

Матеріали архівів НКВС, зокрема протоколи допитів і обвинувачувальні акти (ДАЗО, Ф. Р-849, Оп. 1, Спр. 387, Арк. 43зв, 50зв, 60), ілюструють методичний характер переслідувань. Використання доносів, примусових зізнань та конфіскацій матеріалів було частиною системної політики придушення наукової діяльності.

Архівні матеріали свідчать про тиск не лише на окремих науковців, але й на інституції, які займалися археологічними дослідженнями.

Архівні документи є фундаментальною базою для дослідження політичних репресій проти археологів в Україні, оскільки вони відображають масштаби, механізми та методи радянської репресивної політики. Основними джерелами є матеріали архівів радянських репресивних органів – НКВС, МДБ та КДБ. Вони

включають кримінальні справи, оперативні звіти, протоколи допитів, судові вироки, а також розпорядження та постанови радянського керівництва.

Законодавчі акти радянського керівництва та накази НКВС були формальною основою для репресій.

Важливу роль у вивченні цієї теми відіграють також законодавчі акти незалежної України, які сприяють відкриттю архівів та осмисленню радянського тоталітарного минулого.

Наразі залишається потреба уніфікованого підходу для створення цілісної картини. На жаль, в сучасних умовах війни доступ до архівів ускладнений або неможливий через безпекові міркування.

Таким чином, репресії проти археологів були складовою загальної кампанії нищення української інтелігенції. У політичній системі радянської України наука та культура розглядається, як інструмент ідеологічного впливу, а відхилення від офіційної лінії сприймалися як загроза режиму. Відповідно, археологічні установи та окремі науковці стали об'єктами посиленого контролю та переслідувань.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ФОРМИ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

2.1 Причини репресій проти археологічної спільноти

Археологія завжди відігравала ключову роль у пізнанні минулого, особливо у тих випадках, коли писемні джерела обмежені або повністю відсутні. Як наука, археологія також мала значний потенціал для формування національної самосвідомості. Для українських земель археологічні дослідження стали фундаментальним джерелом інформації, що дозволило науковцям реконструювати історію розвитку території з найдавніших часів до середньовіччя. Завдяки цій науці було відкрито багатий світ матеріальної культури, побуту, релігійних вірувань і традицій народів, які протягом тисячоліть мешкали на українських землях.

Наприклад, дослідження трипільської культури, з її високорозвиненими соціальними структурами, або залишків ранньослов'янських поселень, демонстрували тривалу історію українських земель, незалежну від імперських впливів. Такі відкриття були проявами ідеологічної «інакшості» та могли підживлювати національну свідомість та ставати опорою у суспільстві для ідей української ідентичності, що становило небезпеку для режиму, який понад усе прагнув уніфікувати історичний наратив у межах радянської доктрини «спільної історії народів СРСР».

Після встановлення контролю над територією України в 1920-х роках політичний курс СРСР спрямовувався на побудову централізованої, підпорядкованої та ідеологічно єдиної партії держави. Советська влада прагнула централізувати науку, тому багато незалежних наукових установ було ліквідовано або перетворено на державні структури, де мали змогу працювати лише «перевірені» науковці. Археологічні установи не стали виключенням, це

дозволило контролювати проведення усіх розкопок, досліджень та публікацій та спрямовувати їх у потрібному партії напрямку.

У 1930–1940-х роках Сталінська тоталітарна система здійснювала масові репресії проти представників української інтелігенції, яка вважалася однією з головних загроз для советської влади через її вплив на формування національної свідомості. Ці репресії мали багатовимірний характер і були зумовлені низкою політичних, ідеологічних та соціальних чинників. Археологи, як фахові, так і аматори, були частиною української інтелігенції, також опинилися під особливим тиском у рамках ширшої політики боротьби з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Советська влада прагнула дискредитувати та знищити представників гуманітарних наук, які будь-яким чином досліджували українську історію та культуру.

Відомі археологи, які досліджували українську старовину, нерідко ставили об'єктами репресій. Вони могли піддаватися арештам, допитам і навіть звинуваченням в антирадянській діяльності. Прикладами є долі Юхима Сіцінського та Михайла Рудинського. Сіцінського, видатного дослідника Поділля, звинувачували у «контрреволюційній діяльності», через що намагалися притягнути до сфабрикованої справи «Спілки визволення України». Рудинський також зазнав арешту, його експедиції були згорнуті. Влада таврувала таких науковців як «ворогів народу», оскільки їхні праці підривали ідеологічний контроль радянської влади [48, С. 142-151].

Звинувачення в «українському націоналізмі» у советські часи часто застосовувалося для репресій українських наукових діячів. Зокрема, за такими звинуваченнями репресували археологів-палеолітознавців: К. Ю. Коршака та Т. Т. Теслю, у 1937 році їх розстріляли [77, С. 132-136].

Однією з основних тактик советської влади було «очищення» суспільства від «класово чужих елементів». Часто археологів і науковців звинувачували у зв'язках із західними країнами та шпигунстві, що було особливо актуально в

умовах закритості Радянського Союзу. Зв'язки з іноземними дослідницькими організаціями або участь у міжнародних наукових конференціях могли стати приводом для звинувачення у шпигунстві. Таким чином, навіть контакти з іноземними колегами ставали ризикованими для радянських археологів.

Також советська влада прагнула монополізувати дослідження археологічних пам'яток і використовувати їх у власних ідеологічних цілях, зокрема з метою уніфікації культурного та історичного наративів. Влада наполегливо контролювала, які дослідження можуть проводитися, які теорії можна вважати «правильними», і які з них необхідно придушувати. Це стало одним із головних бар'єрів для розвитку науки, а також засобом боротьби з українською науковою елітою, яка мала його культурні й національні погляди.

Альтернативні трактування минулого або відкриття та дослідження, що стосувалися окремої національної історії, суперечили офіційній версії та прирівнювалися до зради. Дослідники, які намагалися об'єктивно інтерпретувати знахідки або співпрацювали з міжнародними колегами, беззаперечно зазнавали переслідувань. Прикладом є доля В. М. Гагенмейстера та К. І. Кржемінського, яких звинуватили у шпигунстві на користь Польщі зокрема, через їхні етнографічні та археологічні дослідження, які не вписувалися в офіційну доктрину.

Археологів, також часто підозрювали у зв'язках з дворянськими колами, через що вони ставали мішенню для переслідувань. Такі вчені, як Володимир Геринович, були репресовані за звинуваченням в участі у «національно-визвольному русі» Західної України, що розглядалося як злочин проти радянського режиму [48, 142-151].

Советська влада розглядала церкву, як один із центрів національної свідомості, тому будь-які спроби відновлення української церковної незалежності чи співпраця із представниками духовенства ставали приводами для переслідувань. В цьому контексті цікавим є Чигиринський священник, на ім'я

Олексій Єримович, якого було засуджено НКВС у 1937 році. Не зважаючи на те, що його було репресовано як представника духовенства, що «продовжував виконувати свої духовні й пастирські обов'язки», це засудження повпливало і на археологічну спільноту, адже отець Олексій активно займався археологічною діяльністю, проводив розвідки та наповнював колекції крайових музеїв [51, 425-430]. До слова, того ж Сіцинського також звинувачували у співпраці з духовенством і в «антирадянській агітації» [48, 142-151].

У період другої світової та післявоєнної відбудови з'являються нові підстави для репресій, зокрема «космополітичність», а звинувачення «пособництво німецьким загарбникам» стає найзручнішим інструментом репресій. Серед істориків та археологів звинувачених у такій співпраці – професор А. Г. Прайс, котрого затримали у 1944 році, проте не витримавши умов утримання, через 3 місяці професор помер [24].

Репресії проти археологів завдали величезної шкоди розвитку української науки, залишивши глибокий відбиток на її поступі. Унаслідок жорстоких заходів влади десятки талановитих і висококваліфікованих дослідників, а також археологів-аматорів, були піддані переслідуванням. Багатьох із них заарештували, засудили до тривалих років перебування в таборах, декого було страчено. Наукові праці вилучалися з обігу, заборонялися до публікації та піддавалися забуттю. Через це багато перспективних досліджень, які могли б стати значним внеском у розвиток науки, були припинені. Ці події мали серйозні наслідки не лише для археології як окремої галузі знань. Вони уповільнили її розвиток, позбавивши українську науку важливих досягнень і відкриттів. Атмосфера страху та невпевненості, що була створена репресіями, надовго закріпилася в науковій спільноті, змушуючи дослідників працювати під тиском, тим самим заганняючи їх в «марксистсько-ленінські» рамки.

2.2 Форми каральних заходів

Советський режим використовував широкий спектр каральних заходів для встановлення тотального контролю над суспільством та ліквідації будь-яких проявів інакомислення чи потенційного опору. Репресії торкалися всіх соціальних верств, але найбільш інтенсивно спрямовувалися проти інтелігенції – представників науки, культури та освіти. Особливу увагу влада приділяла тим, хто займався дослідженням історії та культури, адже саме ці галузі могли сприяти формуванню національної ідентичності, що суперечило ідеології «єдності народів СРСР». Археологи стали однією з ключових груп, які зазнали переслідувань. Адже їхні дослідження мали потенціал для відкриття фактів, що підірвали офіційний «марксистсько-ленінський» наратив про історичний розвиток суспільства, особливо у контексті української самобутності. Такі відкриття могли підірвати монополію держави над історичною пам'яттю і послабити позиції режиму.

Основними формами каральних заходів проти інтелігентів стали: арешти, звільнення, зіслання у трудові табори, показові судові процеси та морально-психологічний тиск. Репресії проти археологів були складовою частиною цієї советської тоталітарної політики, спрямованої зокрема на контроль і підпорядкування наукової діяльності ідеологічним потребам режиму. Археологи, як дослідники та носії знань про історію, опинилися під особливим тиском, оскільки їхні дослідження потенційно могли суперечити офіційній версії історії.

Найжорстокішою формою каральних була смертна кара. Розстріляні були частиною масових репресій, зокрема під час так званого Великого терору 1937-1938 років. Розстрілювали за все тими ж звинуваченнями у «шпигунстві», «антирадянській діяльності» тощо [6, С. 48-120]. Наприклад, Федір Андрійович Козубовський, директор Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, був заарештований й відправлений до Лук'янівської в'язниці у 1936 році, у 1938 році за звинуваченнями в «антирадянській діяльності» органи НКВС його

розстріляли, Кирило Коршак, аналогічно був засуджений до розстрілу у 1937 році. Подібні вироки отримали й Трохим Тесля та Теодосій Мовчанівський, яких звинувачували у «націоналістичній діяльності та підриві ідеологічних засад советської науки» [38 С. 189-196; 41;77, С. 132-136].

Арешти також були однією з найжорстокіших форм репресій. Багато археологів було заарештовано за сфабрикованими звинуваченнями. Подібні арешти часто супроводжувалися порушеннями кримінальних справ сфабрикованими звинуваченнями. Найбільш розповсюдженими серед звинувачень були: «антирадянська діяльність», «шпигунство» на користь іноземних держав, а також «участь у контрреволюційних організаціях». Для тодішньої правоохоронної системи такі звинувачення не потребували доказової бази отриманої легальним шляхом. До підозрюваних застосовували жорстокий психологічний тиск і фізичні тортури, змушуючи їх визнавати злочини, які вони не вчиняли. Такий тиск на слідстві допомагав отримати знання, необхідні для показових процесів. Архівні справи, зокрема справа Кирила Коршака, містять численні показання, здобуті шляхом катувань, а також свідчення «співучасників», які згодом також стали жертвами репресій. Зізнання, отримані під тортурями, слугували основою для масових арештів у наукових колах [41].

Іншою формою затримань, було насильницьке поміщення до психіатричних закладів або ж «репресивна психіатрія». Цей інструмент репресій також часто застосовувався щодо представників інтелігенції, як культурної, так і наукової, зокрема й археологів. Підставами для цього як і при арештах, були сфальсифіковані обвинувачення, за якими осіб оголошували психічно хворими. Таким чином режим у своїй пропаганді отримував можливість легалізувати ізоляцію тих чи інших людей [6, С. 48-120]. Вже згаданий раніше Ф.А. Козубовський, за іншими даними, після арешту у 1936 році, був відправлений до Київської психіатричної лікарні ім. академіка І. Павлова, і його, разом з іншими пацієнтами, розстріляли нацисти в 1942 р. в Бабиному Яру [38, С. 189-196].

Також у деяких випадках вироки за такими обвинуваченнями, переростали в іншу форму репресій – заслання до трудових таборів. Трудові табори «ГУЛАГу» на той час стали основною формою покарання для багатьох «ворогів народу». Тисячі українців, звинувачених у політичних злочинах, були депортовані до таборів, де вони повинні були тяжко фізично працювати у надзвичайно важких умовах та без належного забезпечення.

У таборах панували жорстокі умови – важка фізична праця, холод, брак їжі та медичного догляду. Багато ув'язнених помирали від виснаження, хвороби чи катувань, через що утримання у ГУЛАГ стало одним з найжорстокіших форм радянських репресій на ряду з іншими. Археологів висилали до віддалених регіонів советської держави, де вони виконували важку фізичну роботу. Таким чином археологи втрачали можливість займатися своєю справою, а також це ускладнювало, якщо не унеможлиблювало передачу знань наступним поколінням археологів [28, С. 114-129]. За схожим патерном у січні 1934-го за ґратами опинився директор Одеського історико-археологічного музею археолог М. Болтенко. За звинуваченням у «шпигунстві на користь Японії» його було засуджено до 5 років таборів на Далекому Сході [65, С.123-126].

Показові процеси за усіма вже згаданими обвинуваченнями, нагадували більше публічні судові вистави, які були покликані не стільки для притягнення до відповідальності, які демонструють суспільству, що буває з тими, хто протистоїть владі. Як було зазначено раніше Обвинувачення часто ґрунтувалися на сфабрикованих доказах або свідченнях, отриманих під тортурами. Подібні показові суди створювали атмосферу страху, підвищуючи контроль над суспільством та запобігаючи можливим проявам інакодумства. Через цей вид репресій радянська влада прагнула досягти тотальної лояльності у колах наукової спільноти [6, С.48-120]. Основною метою таких справ було усунення нелояльних кадрів та створення й підтримка атмосфери страху серед інших науковців, для превенції поведінки, яку режим вважав «невідповідною». Вироки у таких справах

часто виконувалися таємно, а родичів не інформували про долю репресованих. Таке ставлення до засуджених утворювало атмосферу постійної невизначеності та жаху для родини обвинувачених та їхнього оточення.

Заслання або ж депортації також були інструментом, за допомогою якого советська влада боролася не лише із поодинокими кадрами, а і з великими соціальними групами, які на думку режиму були небезпечними, нелояльними. Традиційними регіонами для цього типу репресій, які застосовували ще за часів імперії та царату, були: Сибір, Далекий Схід та Казахстан, де репресовані часто проживали в дуже суворих умовах, обмежені у засобах виживання. Частою практикою була заборона засланим провадити свою професійну та наукову діяльність. До прикладу, Гриневича Костянтин Едуардовича, якого заарештували у 1932 році та спочатку заслали до м. Новосибірськ, проте там йому вдалось попрацювати науковим радником місцевого музею. Згодом у 1935 році, за звинуваченням у спілкуванні із колегами, що також перебували у засланні, Гриневича все ж ув'язнили у Карагандинському таборі у Казахстані, де він обіймав посаду вчителя історії. Після реабілітації у 1940 році його заслали до Томська, де по 1948 Костянтин Едуардович обіймав посаду завідувача кафедри стародавньої історії у державному університеті [39]. Подібні дії були спрямовані як на усунення «ворожих елементів» в археологічному середовищі так і на залякування дослідників, що продовжували свою діяльність.

Подекуди, режимом застосовувалися й ненасильницькі форми репресій, зокрема археологів масово звільняли з наукових установ, їх позбавляли можливостей брати участь у дослідженнях або експедиціях. До прикладу, у 1931 році з посади директорки ХІАМ звільнили І.В. Фабриціус, через родинні зв'язки із колишнім царським міністром В.О. Сухомлиновим також причиною стало те що вона була дружиною колишнього царського полковника І.І. Кономопуло. Ірину Василівну звільнили за так званою першою категорією, що позбавляло її прав на роботу та пенсію, а також зобов'язувало виселитись з квартири [32,

С.123-133]. Репресованих часто позбавляли всю майна яке конфіскувалось на користь держави, що супроводжувалося не лише матеріальними втратами, а й психологічним тиском. Позбавлення житла та засоби до існування примушувало родини репресованих виживати в умовах бідності та соціальної ізоляції.

Дослідження, які демонстрували самобутність української історії, відмінну від офіційного радянського нарративу, оголошувалися «антинауковими» або «буржуазно-націоналістичними». Декому з археологів доводилося переписувати свої праці, щоб вони відповідали вимогам режиму, або взагалі відмовлятися від публікацій. Імена таких науковців викреслювалися з наукових списків, а внесок у дослідженнях ігнорувався [28, С.114-129].

Також до однієї з форм репресій можна віднести фізичне вилучення і знищення наукових праць, археологічних звітів і результатів експедицій. Архіви знищувалися або конфісковувалися, це призводило до втрати цінної інформації про минуле. У багатьох випадках уцілілі матеріали оголошувалися таємними, що робило їх недоступними для дослідників та студентів. П. В. Авраменко залучав учнів до археологічних розкопок та краєзнавчих досліджень, створив у школі історико-археологічний музей. У 1937 р. як «ворог народу» потрапив до в'язниці, де наступного року помер. А співробітники НКВС знищили його краєзнавчий архів [37, С. 300-321].

Така ізоляція призводила до неможливості продовжувати наукову діяльність, оскільки доступ до архівів, бібліотек і матеріалів був суворо обмежений. Це мало невиправний вплив й на кар'єру молодих археологів, які втрачали можливість працювати під керівництвом досвідчених наставників і долучатися до наукових проєктів.

Ця каральна кампанія залишила тривалий слід в українській науці, позначившись на багатьох поколіннях дослідників. Багато перспективних проєктів було зупинено, спадкоємність наукових шкіл була порушена. Велика кількість молодих фахівців залишала професію через страх репресій та

неможливість реалізувати свої знання у межах «офіційної» доктрини. Репресії створили атмосферу підозрілості й страху, яка тривалий час заважала розвитку археології. Щодо засуджених застосовувалися обмеження громадянських прав, зокрема на вільне пересування, що робило з них «неповноцінних» членів суспільства повністю залежних від волі держави. Їхнім сім'ям відмовляли в правах на житло, соціальних виплатах та медичному обслуговуванні. Позбавлення громадянських прав було також формою психологічного впливу на інших членів суспільства, щоб вони не підтримували осіб, які були визнані «ворогами народу». Багато людей, які потрапили під політичні репресії, отримали заборону на пересування по країні [28, С. 114-129].

Форми каральних заходів проти археологів у радянський період включали широкий спектр дій: від фізичних репресій до ідеологічного тиску та знищення наукових матеріалів. Вони мали на меті не лише знищення окремих науковців, але й підпорядкування всієї науки інтересам тоталітарного режиму. Ці заходи завдали невідновних втрат археології: було втрачено важливі дослідження, перервано наукові традиції, а самі науковці зазнали фізичного та морального знищення.

Висновок до розділу 2

У розділі було розглянуто місце комплексу причин і форм репресій, які застосовувалися радянською владою щодо українських археологів, як представників інтелектуальної еліти. Політичний контекст, в якому діяли археологи, був визначений специфікою радянського режиму, що прагне до тотального контролю над усіма сферами життя, зокрема науковою діяльністю. В умовах боротьби з українським національним рухом археологія, як дисципліна, яка може підтвердити історичні права українців на їхню землю, стала об'єктом особливого погляду з боку влади.

Форми репресій, які зазнали українські археологи, варіювалися від арештів та депортацій до фізичного знищення і морально-психологічного тиску. Арешти стали розширеною практикою, що супроводжувалася показовими судовими процесами, на яких затримані зазнавали жорстоких переслідувань і були змушені визнати провину за надуманими звинуваченнями.

Депортації, які стали формою репресій, супроводжувалися жорстокими умовами життя в нових регіонах, куди відправляли репресованих. Фізичне знищення та морально-психологічний тиск разом з конфіскацією майна створили атмосферу страху і безправності, що суттєво ускладнило розвиток української археології та науки загалом.

Загалом, репресії проти українських археологів стали невід'ємною частиною кампанії совєтського режиму, спрямованої на знищення будь-яких проявів національної ідентичності та інтелектуальної свободи. У результаті цих репресій були знищені не лише цінні людські ресурси, але й відбулося затримання розвитку археологічної науки.

РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

3.1 Загальна характеристика масштабів репресій

Масштаби політичних репресій проти українських археологів у 1930-х – 1940-х роках охоплювали багатьох науковців, які працювали в цій галузі. Репресії були частиною загального курсу радянської влади на придушення будь-якої інтелектуальної діяльності, що могла б сприяти збереженню національної ідентичності чи спротиву тоталітарному режиму.

Основні відомості про більшовицький терор в Україні в перші роки радянської влади містяться в газетних публікаціях, в яких детально висвітлювалася діяльність надзвичайних комісій у Києві, Харкові та Одесі. У цих публікаціях описувалися масові арешти, судові процеси та виконання вироків. Паралельно з цим створювалися наукові роботи, які аналізували конфлікти між владою та її опонентами, хоча ці дослідження часто перебували під контролем або цензурою [7, С. 281-284].

За оцінками деяких істориків, репресії торкнулися кожного третього українського науковця, що працював у галузі історії та археології. За період 1937–1938 років, відомих як «Великий терор», було знищено десятки археологів і дослідників історії України. Археологи, які займалися вивченням української культури чи національної спадщини, часто зазнавали звинувачень у «буржуазному націоналізмі», що ставало підставою для арештів, катувань і знищення їхніх праць.

Обвинувачення в шпигунстві були одним із найбільш поширених методів політичного тиску. У сталінській практиці «шпигунство» часто трактувалося як встановлення зв'язків із представниками іноземних держав, навіть якщо такі контакти мали виключно науковий або культурний характер. Ця тактика дозволяла радянській владі створювати атмосферу страху, змушуючи науковців

уникати будь-якої діяльності, яка могла б бути сприйнята як небезпечна для режиму. Таке середовище сприяло формуванню уявної «загрози національній безпеці» або «контрреволюційної діяльності» [44].

Репресії мали негативний вплив на археологічні дослідження. Багато архівів було вилучено, знайдені артефакти знищено, а перспективні розкопки припинено. Влада прагнула знищити або переписати історію України, позбавляючи її можливості підтримувати національну ідентичність через культурну спадщину. Наприклад, археологічні колекції, які мали велике значення для української культури, часто ставали об'єктами знищення або потрапляли до закритих архівів, де були недоступними для подальших досліджень.

Одним із найбільших ударів по археології стало розпускання наукових товариств і установ, таких як Всеукраїнське археологічне товариство, яке активно функціонувало у 1920–30-х роках. Після початку репресій їхню діяльність було зупинено, а науковців – заарештовано або переслідувано. Українське музейне містечко, яке створювалося для збереження національної культури, також зазнало нищівних змін. Після арешту його директора Петра Курінного в 1933 році музейні колекції були вилучені, а сам заклад інтегровано в радянську музейну мережу. Багато цінних експонатів було знищено або використано в пропагандистських цілях [59; 35; 50].

Загальна картина показує помітну різницю в регіоні та різноманітні дисциплінарні заходи, вжиті проти дослідників. У Київській області під час протиправних акцій постраждали близько 10 археологів, шістьох із них засудили до розстрілу, багатьох заарештували, посадили або обмежили в правах. У Натомість у Чернігівській області покарали чотирьох осіб, а Львівській – два випадки. [44; 39; 51, С. 425-430]

У підсумку, репресії проти археологів охопили не менше ніж 26 осіб, хоча ця цифра може бути неповною через фрагментарність архівних даних. Найбільші масштаби репресій припали на період «Великого терору» (1937–1938 рр.), коли

більшість розглянутих осіб було засуджено до розстрілів або тривалих термінів ув'язнення.

Внаслідок репресій було втрачено безліч пам'яток і артефактів, які мали велике історичне значення для України. Багато археологів, які займалися їх вивченням, зазнали переслідувань або загинули. Після завершення періоду репресій археологія в Україні залишалася однією з найбільш контрольованих владою галузей науки. Більшість репресованих науковців не повернулися з таборів або були страчені. Ті ж, хто вижив, змушені були працювати в умовах суворої цензури, дотримуючись ідеологічних настанов радянського режиму. Це створювало атмосферу страху, обмежувало академічну свободу та оригінальність досліджень [39, С. 189-196].

Лише в середині 1950-х років, після реабілітації частини репресованих археологів і відновлення наукових інституцій, стало можливим поступове відродження археологічних досліджень в Україні. Однак багато матеріалів було втрачено, а науковцям доводилося починати свою роботу майже з нуля. Тільки після здобуття Україною незалежності у 1991 році археологи змогли повернутися до вивчення заборонених раніше тем і досліджувати багату археологічну спадщину країни, яка десятиліттями перебувала в тіні радянських обмежень.

3.2 Регіональний розподіл репресованих археологів

Масштаби і специфіка репресій часто різнилися залежно від регіону. Вивчення регіонального розподілу репресованих археологів дозволяє глибше зрозуміти механізми репресивної політики, її вплив на науку та культуру, а також допомагає відновити історичну справедливість щодо забутих імен.

Регіональний підхід є необхідним з огляду на те, що археологи в різних частинах України працювали з різними культурними пластами, і їхня діяльність була тісно пов'язана з локальними особливостями історії, культури та політики. Відтак, репресії проти них були не лише частиною загальнодержавної політики,

але й мали свої регіональні особливості. Аналізуючи ці особливості, ми можемо побачити як загальні тенденції репресій, так і їхню регіональну специфіку.

Крим у 1930–1940-х роках став одним із осередків репресій проти наукової еліти, що відображало як загальні тенденції радянської політики, так і специфічні особливості регіону. Археологія в Криму, багатому на античні та середньовічні пам'ятки, була не лише наукою, а й інструментом політичного впливу. Радянська влада, вбачаючи у дослідженнях історії загрозу ідеологічному контролю, зосередилася на знищенні ключових постатей у цій галузі. Репресії проти археологів Криму, як і по всьому СРСР, супроводжувалися обвинуваченнями у «буржуазному націоналізмі», шпигунстві та антирадянській діяльності [19; 44].

Період 1930-х років був позначений реорганізацією наукових установ і переслідуванням інтелігенції. Це створило хаотичну атмосферу в науковій спільноті. Товариства, які займалися археологією Криму, зазнавали розпуску, переформатування або повного знищення. Археологів та музейників звинувачували у «дореволюційних» методах роботи, а археологію в цілому таврували як «буржуазну» дисципліну.

У жовтні 1936 року в Криму почалася нова хвиля політичних репресій, яка у першій половині 1937 року охопила сотні науковців. Як повідомляв начальник НКВС Криму Т. Лордкіпанідзе, з 1935 до травня 1937 року на півострові було ліквідовано 25 шпигунських, контрреволюційних і терористичних груп, до яких потрапило близько 500 осіб. Близько двох третин з чотирьох тисяч судових справ цього періоду закінчилися смертними вироками або 10 роками ув'язнення в трудових таборах.

Музейні працівники також стали об'єктами репресій. 14 липня 1937 року в газеті «Красный Крым» була опублікована стаття співробітника центрального музею Кримської АРСР О. Вербова, в якій він критично оцінював діяльність музейних працівників Херсонесу, Державного палацу-музею тюрксько-татарської культури в Бахчисараї та Центрального музею Криму. У статті

йшлося, що ці музеї стали місцями зосередження «шкідницької діяльності чужих і ворожих елементів», зокрема згадувалися такі прізвища, як Шаньгін, Тахтаєв, Дашевський, Советов, Філінов, Ернст та Полканов. Також вину за невдачі в музейній справі покладали на інспектора з музейних справ Яжбину та керівника політико-просвітницького управління Наркомату освіти Кримської АРСР Амелічева [78].

На тлі репресій по всій території УСРР Крим виглядав периферійним осередком «загрозливої» археологічної діяльності. Більшість археологів зосереджувалися в центральних і східних регіонах, де діяли великі наукові установи, такі як Всеукраїнська академія наук чи Інститут історії матеріальної культури. У Криму ж археологічні дослідження мали вужчу спрямованість.

Попри не значну кількість репресованих, вплив цих заходів на регіон був відчутним. Микола Ернст та Олександр Тахай працювали в ключових установах Криму. М. Ернст, уродженець Київщини, активно досліджував культурну спадщину Криму, але став жертвою звинувачень у шпигунстві на користь Німеччини в 1938 році. Тоді як Тахай, який очолював один із відділів Херсонського музею, був засуджений за нібито співпрацю з окупантами в 1949 році.

Попри те, що між їх засудженням був суттєвий часовий проміжок, обидва опинилися в умовах виправно-трудових таборів. У інших регіонах розстріл був поширеним вироком, особливо у 1930-х роках, коли кампанія «Великого терору» досягла свого піка. У випадку з Кримом ця крайня форма репресій щодо археологів не фіксується.

Репресії проти археологів на *півдні* України набули різних форм, від звільнень із посад до арештів, ув'язнень та заслань, але не супроводжувалися масовими розстрілами.

Карально-репресивна політика в Херсоні, Миколаєві та Одесі мають спільну тенденцію до підриву інституційної спроможності регіонів у сфері археології.

Якщо в Херсоні основний акцент робився на ліквідації установ, то в Одесі та Миколаєві переслідування науковців супроводжувалися ув'язненнями та засланнями.

При цьому варто зазначити, що методи репресій еволюціонували. У 1930-х роках вони були спрямовані на звинувачення в контрреволюційній діяльності та «буржуазному націоналізмі», тоді як у 1940-х і 1950-х роках акцент змістився на обвинувачення у співпраці з окупантами та антирадянській агітації.

На Миколаївщині репресії почалися раніше, ніж в інших регіонах півдня. Вже у 1929 році Феодосія Камінського було звинувачено у зв'язках із «Союзом визволення України». Хоча він повернувся до наукової діяльності у 1933 році, переслідування тривали. У 1937 році його знову заарештували, і до 1949 року він залишався під постійним наглядом НКВС, перебуваючи в таборах і засланнях. Миколаївщина демонструє найвищу частку повторних репресій, коли археологи після повернення з ув'язнення або заслання знову потрапили під арешт [47, С. 134-138].

На Херсонщині, наприклад, головним об'єктом репресій став Херсонський історико-археологічний музей. У 1931 звільнення Ірини Фабриціус музей було реорганізовано: його ресурси й фонди передали новоствореному краєзнавчому музею, що зменшило роль археології в його діяльності. Аналогічно регіон втратив й Костянтина Гриновича, якого було репресовано у 1932 році. Але його доля виявилася важчою, бо, на відміну від Ірини Фабриціус, він був засланий до Томська [32; 39].

В Одесі репресії сягнули піка у 1934 році, коли директора Одеського історико-археологічного музею Миколу Болтенка було заарештовано. В той самий час в Одесі активно працював й Сергій Доніч, який став жертвою репресій у 1945 році, звинувачений у шпигунстві та антирадянській агітації. Проте його вдалося звільнити завдяки протестам науковців і підтримці академічної спільноти [59; 44].

При цьому важливо підкреслити, що найбільший пік репресій припав саме на період з 1936 по 1938 рік. Це були роки, коли репресивна машина працювала в повну силу. Археологи ставали жертвами не лише фізичного насильства, але й ідеологічних переслідувань. В результаті значна частина археологічної спільноти була змушена замовкнути або залишити наукову діяльність через загрозу арешту. У той час як деякі археологи, як Болтенко, Доніч і Камінський, ставали жертвами не тільки репресій, а й ізоляції від наукової діяльності.

Харків, як науковий осередок, не був виключенням: кілька відомих археологів, зокрема Олександр Федоровський та Павло Матвієвський, потрапили під репресії, які суттєво змінили їхню кар'єру та наукову діяльність.

Досліджені археологи працювали в Харкові, але в різних установах. Час арештів Олександра Федоровського та Павла Матвієвського має суттєві відмінності. Федоровський був звільнений з університету в 1934 році, отримавши звинувачення у «протаскуванні буржуазної методики». Як наслідок, десятиріччями внесок науковця в науку незаслужено замовчувався. Це вказує на поступове загострення репресивної політики після початкового етапу «чисток» в 1930-х. Павло Матвієвський, своєю чергою, був заарештований у 1937 році – на піку «Великого терору», коли репресії проти інтелігенції вийшли на свій найвищий рівень. Це свідчить про те, що хоча обидва стали жертвами сталінських репресій, їхні арешти відбувалися в різні моменти в контексті репресивних кампаній [37, С. 300-321].

Цікавим фактом є те, що Олександр Семенович Федоровський і Павло Євменович Матвієвський, обидва родом із Сумщини.

Переходячи до *Дніпропетровщини*, що також була осередком наукових і культурних процесів варто зазначити долі Дмитра Яворницького та Петра Козара.

Перш за все, Дмитро Яворницький і Петро Козар пов'язані з Дніпропетровським історичним музеєм, де вони обидва працювали на різних

етапах. Яворницький був директором музею і активним учасником археологічних досліджень, особливо вивчав історію запорозьких козаків. Козар, як учень Яворницького, також працював в музеї, очолював історико-археологічний відділ і здійснював археологічні дослідження, зокрема історію лоцманів на Дніпрі. Обидва археологи брали участь у розкопках, сприяли розвитку музейної справи і археологічної науки в регіоні.

Проте, хоча вони працювали в одній установі, їхні долі виявились дуже різними в контексті репресій. Д.Яворницький у 1933 році був звільнений з посади директора музею, а в 1937 році його ім'я стало частиною сфабрикованої справи «Українського націоналістичного контрреволюційного підпілля», але арешт не відбувся. Його науковий статус і поважне становище в науці дозволили йому уникнути арешту, хоча це не запобігло подальшому пригніченню його діяльності [44].

Свою чергою, Петро Козар, який теж працював в музеї, не мав такого авторитету і став жертвою репресій неодноразово. У 1930-х роках він був арештований тричі, і серед звинувачень було навіть використання української мови вдома. Козар, як учень Яворницького, також був причетний до розвитку музейної та археологічної справи на Дніпропетровщині, але його кар'єра не отримала того захисту, що був у Яворницького [37, С. 303-309].

Загалом, Дніпропетровський історичний музей став об'єктом цькування в місцевій пресі, де його звинувачували в тому, що він є «кублом націоналістичної контрреволюційної роботи в Україні», а його дослідження історії регіону називали вигадкою. Преса ставила питання: «Кому і для чого потрібна вигадка про унікальність культури запорожців?» і відповідала, що це потрібно лише «куркульству» та «націоналістичній контрреволюції». У 1934 році з сімнадцяти працівників музею залишилось лише двоє – прибиральниця та доглядачка, решта були репресовані. Серед них були такі особи, як В. Кравченко, Я. Ходак, Садовий,

В. Греков, А. Добровольський, П. Козарь, М. Філянський, І. Мартенс, П. Смолич, Т. Кіранів, В. Грінченко та інші [51, С. 425-430].

В Запоріжжі знайдено лише один випадок гоніння археолога. Петро Смолічев потрапив під цю хвилю репресій, будучи фактично вигнаним із наукового життя в Україні. Дослідник був висланий до Середньої Азії. Повернення до наукової роботи стало можливим лише після Другої світової війни, і навіть після цього він мав працювати в інституті історії, археології та етнографії Академії наук Таджикиської РСР [28, С. 114-129].

Репресії на *Чернігівщині* стосувалися не лише археологів, а й представників духовенства та місцевих краєзнавців.

Одним із перших репресованих археологів Чернігівщини був Іполит Зборовський. У 1929 році він був заарештований за сфальсифікованими звинуваченнями, що стосувалися антирадянської діяльності. Після цього він був засланий до Архангельська, і, попри те, що він жив у Чернігові після відбуття покарання, Іполит Зборовський знову потрапив під прес репресивної машини в серпні 1937 року. Його вдруге заарештували і засудили до розстрілу вже через кілька днів.

Степан Гаврилович Баран-Бутович, також археолог із Чернігівщини, потрапив під репресії в 1938 році. Він працював у Чернігівському інституті, зокрема в музеї, займаючись археологічними дослідженнями. У серпні 1938 року його заарештували за приналежність до контрреволюційної організації, яку вигдали репресивні органи. Він був засуджений на 8 років позбавлення волі, але в травні 1938 року подання на апеляцію дозволило йому оскаржити вирок. Однак радянські репресії не припинялися, і у 1944 році, вже під час Другої світової війни, його було страчено НКВС [39, с.11].

Ще однією важливою фігурою в цьому контексті є Олексій Єримович, священник та археолог, що походив із Чернігівщини. Його репресії є відображенням тиску на релігійні групи, які стали мішенню радянських чисток у

цей період. Олексій Єримович був засуджений і розстріляний у 1937 році. Проте цей випадок більше пов'язаний із репресіями проти духовенства, ніж про археологів [51, С.425-430].

на Львівщині репресії проти археологів мали складний і багатогранний характер. З одного боку, це були політичні репресії, пов'язані з діяльністю національно свідомих українців, які намагалися розвивати археологічну науку в контексті української культурної спадщини. З іншого боку, репресії супроводжувалися впливом інших сил, зокрема нацистської окупації, що внесло додатковий рівень складності в долі археологів, як у випадку з Олегом Кандибою.

Спільним у долях Валерії Козловської та Олега Кандиби є те, що обидва стали жертвами політичних переслідувань, хоча їхні мотиви і шляхи були різними. Валерія Козловська була репресована більше за політичну, ніж археологічну активність, зокрема через критику в адрес радянської влади та її ідеології, в той час, як Олег Кандиба став жертвою більш широкого політичного контексту Другої світової війни. Після арешту в концентраційному таборі Заксенгаузен Олег Кандиба був закатований і загинув під час допиту в червні 1944 року [44].

Продовжуючи перелік дослідників чия археологічна діяльність була лише приводом, варто розглянути науковця з Буковини - А.Г. Прайса, який походив з єврейської родини. Під час повоєнного періоду, коли посилювалися політичні репресії, Прайс став жертвою антисемітської політики радянської влади. У серпні 1944 року його заарештували за обвинуваченням у «пособництві німцям», що, ймовірно, було сфабриковане обвинуваченням, характерним для того часу [43, С. 103-109].

Аналізуючи три постаті – Івана Омеляновича Шиповича, Юрія Йосиповича Сіцінського та Віктора Омеляновича Гериновича – можна побачити різноманітні аспекти репресій, які проходили на Поділлі.

1920-ті роки були часом активної наукової діяльності археологів на Поділлі. Іван Шипович працював над археологічними дослідженнями і співпрацював з місцевими музеями. Однак уже в 1932 році його репресували за «контрреволюційну пропаганду», відправивши в Сибір у віці 75 років, а після відбування покарання повернувся у на батьківщину, де у 1936 р. помер [37, с. 310].

Паралельно, в 1920-х роках, активно працював і Юрій Йосипович Сіцінський, один із засновників археологічного музею в Кам'янці-Подільському. Вже в 1920–30-х роках зазнав переслідувань з боку радянської влади, 1921 року звинувачений у контрреволюції та заарештований, а 1929 року вчоргове заарештований, цього разу за «прихильність до Спілки Визволення України». Після арешту, у 1933 році, його будинок було реквізовано радянською владою, а сам археолог був змушений розпродати свою бібліотеку та архів.

Тим часом, Віктор Омелянович Геринович був активним дослідником і популяризатором археології Поділля. Як і інші, він став мішенню радянської влади. З кінця 1933 року Геринович знаходився в сталінських концтаборах до 1946 року, що знову підтверджує, як репресії перекреслювали наукову діяльність багатьох видатних археологів того часу [48, С.142-151].

У Київському регіоні репресії проти археологів були наймасовішими порівняно з іншими регіонами України. Це обумовлено стратегічним розташуванням столиці, концентрацією наукових установ і посиленою увагою до ідеологічного контролю.

До розстрілу в 1937 році було засуджено Кирила Коршака, Трохима Теслю, Сильвестра Магуру, в 1938 році – Федора Козубовського, Теодосія Мовчанівського, Миколу Макаренка.

Арештів та заслання зазнали:

- 1931 рік: Петро Курінний, Олексій Новицький.
- 1933 рік: Михайло Рудницький, Федір Ернст (перший арешт).

- 1934 рік: Федір Козубовський (перший арешт).
- 1936 рік: Володимир Грінченко.
- 1937 рік: Теодосій Мовчанівський, Володимир Грінченко.
- 1938 рік: Володимир Грінченко (другий арешт).

Особливістю регіону було те, що репресій зазнали як дослідники античних і слов'янських пам'яток – Сильвестр Магура, Микола Макаренко, так і організатори музейної справи – Володимир Грінченко, Трохим Тесля.

Пік розстрілів припадає на 1937–1938 роки, коли діяли сумнозвісні «трійки» НКВС. У цей період Київський регіон зазнав найбільших втрат у науковій спільноті, адже каральні органи активно використовували звинувачення в «націоналізмі», «шкідництві» та «антирадянській діяльності».

Арешти, які передували розстрілам, часто супроводжувалися багаторічними засланнями до виправно-трудових таборів, де репресовані науковці працювали в жахливих умовах або не переживали ув'язнення. Водночас були й випадки, коли постійний тиск і цькування приводили до самогубств, як у випадку Данила Щербаківського.

Загалом ситуація в Києві демонструє системний підхід до знищення інтелігенції. Репресії носили не лише каральний характер, а й мали на меті підризу української культурної спадщини. Археологічні дослідження розглядалися як потенційно небезпечна діяльність, що могла підживлювати ідеї національного відродження [44].

Висновки до розділу 3

Репресії проти археологів в советській Україні, розглянуті у розділі, демонструють яскравий приклад широкомасштабних каральних заходів, які торкнулися всіх сфер інтелектуального життя. Хоча за масштабами вони поступаються репресіям проти інших категорій населення, зокрема духовенства, проте ці дії є показовими у контексті боротьби радянської влади з носіями національної культури та історичної пам'яті. Знищення або усунення археологів,

які досліджували минуле України, можна розглядати як частину системної кампанії з ідеологічного контролю над історичними наративами.

Регіональний аналіз вказує на нерівномірність репресій: найбільша кількість постраждалих зосереджена на Київщині, що пояснюється високою концентрацією наукових установ і ключовою роллю Києва як наукового центру. Водночас такі регіони, як Буковина чи Поділля, хоча й мали меншу кількість репресованих археологів, свідчать про систематичний характер переслідувань. На прикладі Київщини видно, що каральна політика була спрямована не лише на усунення «неблагонадійних», але й на фізичне знищення. Інші регіони демонструють випадки тривалих ув'язнень, депортацій і виселень.

Визначення справжнього масштабу переслідувань, з якими стикаються археологи, є складним завданням, оскільки обмежений доступ до відповідної документації є основною перешкодою. Багато документів, пов'язаних із діяльністю каральних органів, залишаються засекреченими або знищеними. Навіть ті архівні справи, які збереглися, нерідко містять суперечливу, неповну або навмисно викривлену інформацію, створену для фабрикування звинувачень.

Додаткова проблема полягає в тому, що певний відсоток археологів працював у провінційних місцевостях, де обсяг ведення записів щодо їх діяльності був значно меншим, ніж у великих дослідницьких установах. У певних ситуаціях кар'єрні успіхи та особисті віхи окремих людей з часом часто забуваються.

Ще однією перешкодою для оцінки масштабів репресій є те, що різні археологи зазнавали переслідувань не лише за свою професійну діяльність, а й через національні та політичні причини.

Однак загальна картина вказує на те, що репресії стали механізмом, через який радянська влада намагалася знищити ключових носіїв знань про минуле України.

Отже, репресії мали локальний характер, а систематичне переслідування археологів увійшло в історію як приклад того, як ідеологічні імперативи можуть руйнувати наукову свободу, підриваючи культурний і національний розвиток суспільства.

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ РЕПРЕСІЙ НА РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

4.1 Втрати наукового потенціалу

Перебудова археології в Україні в 1930-х роках супроводжувалася значними втратами наукового потенціалу, що стали наслідком ідеологічного втручання у сферу науки. У цей період радянська влада здійснила масштабну реорганізацію наукових установ, що супроводжувалася репресіями проти археологів, етнографів та краєзнавців, яких звинувачували у підтримці націоналізму та «місцевого патріотизму».

Більшовицький режим призвів до того, що цілий пласт науковців було ліквідовано або змушено замовкнути. У 1920-30-х роках багато археологів стали жертвами сталінських репресій, що проявлялося в арештах, ув'язненнях, вигнаннях і навіть розстрілах. Значну кількість відомих науковців було знищено або позбавлено можливості працювати в археології [61, с. 93; 59, с. 161].

Зокрема, у 1933 році, в межах реорганізації, створили Спілку інституцій історії матеріальної культури, яка об'єднала ліквідовані академічні установи: Всеукраїнський археологічний комітет, Етнографічну комісію, Кабінет антропології та етнології, Музей археології, Культурно-історичну комісію та кафедру передісторії. Ці зміни, на перший погляд, мали організаційний характер, однак насправді слугували інструментом для подальшого посилення ідеологічного контролю та «очищення» від «неблагонадійних» учених [1, С. 173-179].

Репресії знищили провідних фахівців і значно уповільнили розвиток археології як науки. У 1930-х роках багато науковців були змушені покинути свої дослідження або емігрувати, а деякі, як-от Микола Макаренко чи Теодосій Мовчанівський, були страчені. Інші, наприклад, Федір Козубовський чи Петро Курінний, зазнали багаторічного ув'язнення або заслання. Ці втрати стали не

лише особистими трагедіями, а й колективним ударом по науковому потенціалу України.

Щоб глибше зрозуміти хронологічну картину репресій, необхідно звернутися до математичних методів дослідження.

Починаючи з 1930 року спостерігається поступове посилення репресій, що є частиною загальносоюзної політики сталінської інтервенції в науковому середовищі. Можна виділити 2 пікові точки – 1934 та 1937 (рис. 4.1).

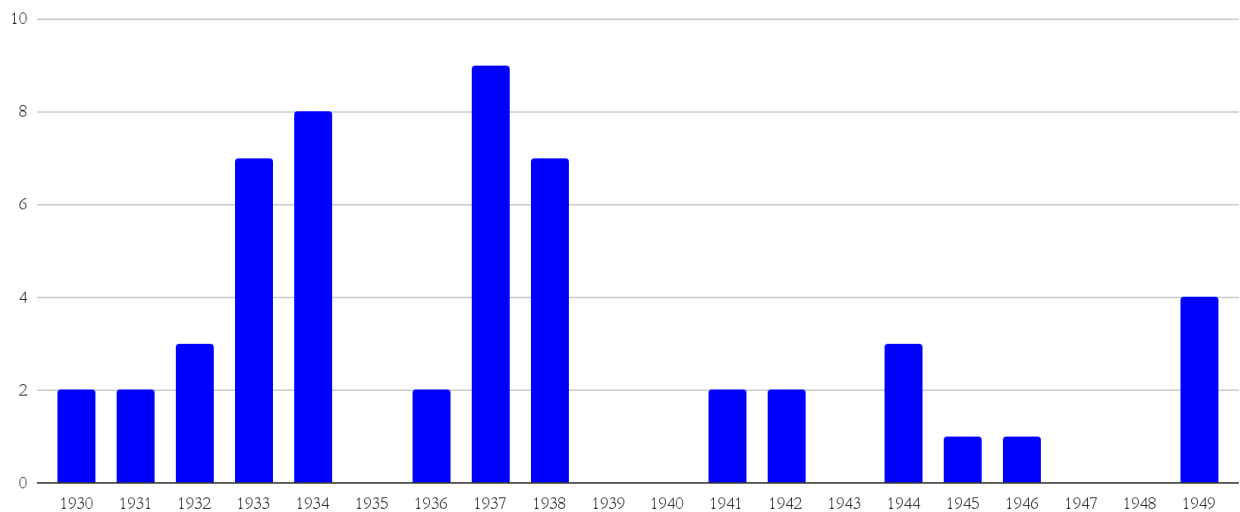

Рис. 4.1 Динаміка репресій 1930-1940 роки (Додаток 1)

У 1930 році та 1931 році репресії проти археологів були відносно неактивними – по 2 особи на рік. Однак, вже з 1932 року репресії набувають ширшого характеру, а в 1934 доходять до свого піку, що відображає загострення політичної ситуації в країні та активізацію репресивних органів.

1937 рік став роком найбільшого масового терору. Проте варто враховувати, що при створенні графіку використовувалися біографії 34 археологів й були включені всі випадки та методи репресій, зокрема повторні. 1938 рік характеризується ледь меншою активністю, що пов'язано з тим, що більшість звинувачень припали на попередній рік, а виконання їх вже на 1938.

З початком Другої світової війни та післявоєнний період характеризуються меншою кількістю репресій. Втім, після 1941 року кількість репресованих не зникала повністю.

В 1944 році радянська влада почала знову активно посилювати контроль над населенням і інтелектуальними колами. Під час війни репресії були значно знижені, а частину сил переведено на боротьбу з нацизмом. Але після її завершення ситуація змінилася. Влада повернулася до традиційних методів управління, і тому репресії, хоча і не були так масштабними, як в середині 1930-х, знову активізувалися.

Натомість 1949 рік став своєрідною кульмінацією цього процесу. Це був час, коли сталінський режим завершував реорганізацію і стабілізацію радянської влади, і будь-які елементи, які могли представляти потенційну загрозу системі (в тому числі серед учених), стали об'єктами каральних заходів.

Винищення кадрів змусило радянську владу в 1940-х роках формувати нові наукові колективи переважно за рахунок науковців, які прибували з інших республік СРСР. Зокрема, провідними археологами в Києві стали ленінградці Л. Славін, П. Єфименко, С. Бібіков, а також О. Тереножкін із Середньої Азії та В. Генінг із Уралу. Це, однак, не компенсувало втрат, яких зазнала українська археологія через репресії [1, С. 173-179].

Частина важливих археологічних розкопок і досліджень залишилися недоведеними або припиненими. Наукові дослідження, які могли б значно поглибити розуміння історії України, були зірвані через арешти і вигнання видатних археологів і дослідників. Зокрема, науковий спад був помітний в археологічних колах, де замість кваліфікованих і досвідчених дослідників часто працювали люди без відповідної підготовки [59, С. 162-169].

Враховуючи всі попередні дані, можемо дійти висновку, що репресії проти археологів в Україні мали виразно територіальний характер, що відображалось у значних відмінностях між різними регіонами. Для детальнішого аналізу втрат

наукового потенціалу, варто звернутися до статистики, яка показує, в яких саме регіонах фіксувалося найбільше випадків репресій серед археологів (рис. 4.2).

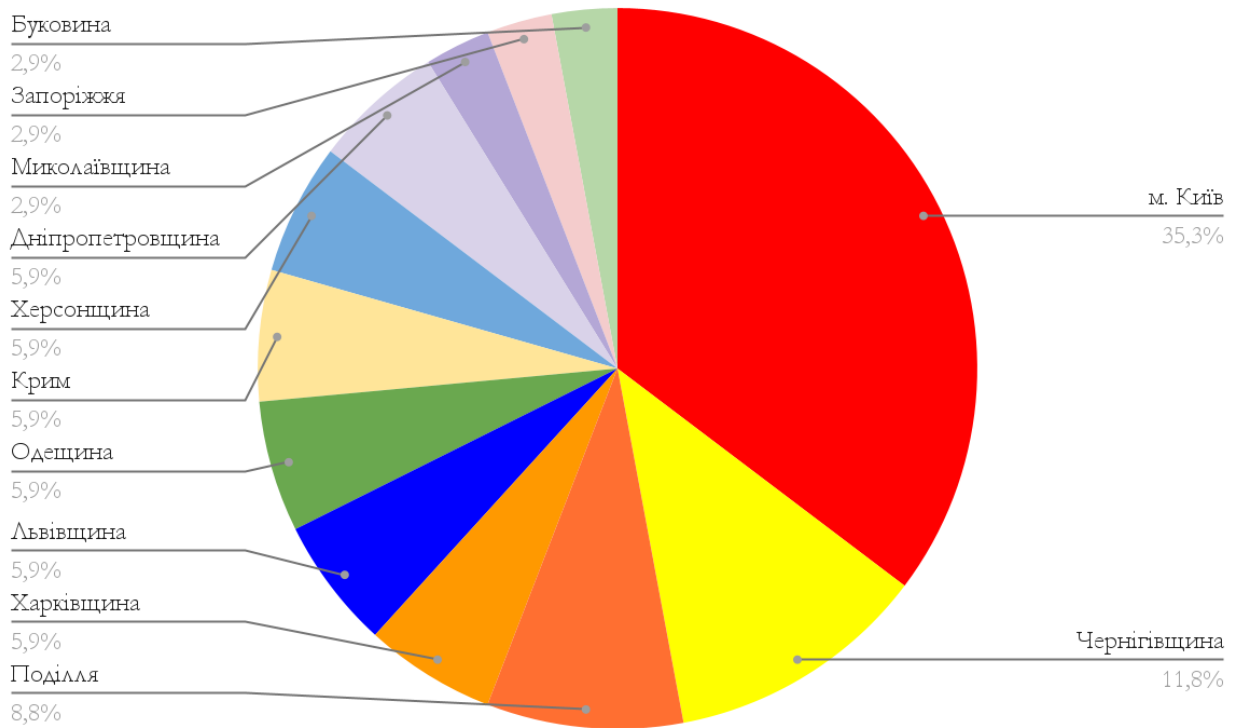

Рис. 4.2 Географія репресій: розподіл археологів за регіонами затримання (Додаток 2)

У Києві було репресовані 35,3% археологів, що свідчить про високий рівень політичного тиску на науковців, зокрема на тих, хто мав найбільший вплив на формування історичних наративів в Україні. Місто стало епіцентром боротьби між радянською владою та науковою інтелігенцією.

Друге місце за кількістю репресованих археологів займають Чернігівщина та Поділля, з 11,8% і 8,8% відповідно. Це регіони, де історія та культура мали важливе значення для національної ідентичності, і саме тут репресії були спрямовані на тих, хто зберігав національні наративи через археологічні дослідження. У цих областях репресії здебільшого стосувалися археологів, які мали тісні зв'язки з місцевими музеями та науковими установами, і, відповідно, ставали об'єктами ідеологічного контролю.

Такі регіони, як Харківщина, Львівщина, Крим, Херсонщина та Одещина, мають показники по 5,9%. Ці цифри свідчать про досить рівномірне поширення репресій у кількох регіонах.

Менші показники, що складають 2,9%, відзначаються в таких регіонах, як Миколаївщина, Запоріжжя та Буковина. Ці райони, зважаючи на чисельність репресованих археологів, демонструють менш значні масштаби репресій, що може бути пов'язано з обмеженими науковими інституціями або менш активною роллю місцевих археологічних досліджень. Проте це не означає, що переслідування не мали місце – вони просто були менш масштабними у порівнянні з іншими регіонами.

Проте, якщо подивитися на походження репресованих, то ситуація виглядає зовсім інакше (рис. 4.3). Аналізуючи розподіл репресованих археологів за місцем їх походження, можна зазначити важливі регіональні особливості такі, як культурне та духовне виховання, що могло надалі додатково привертати увагу карально-репресивної системи совєтської влади.

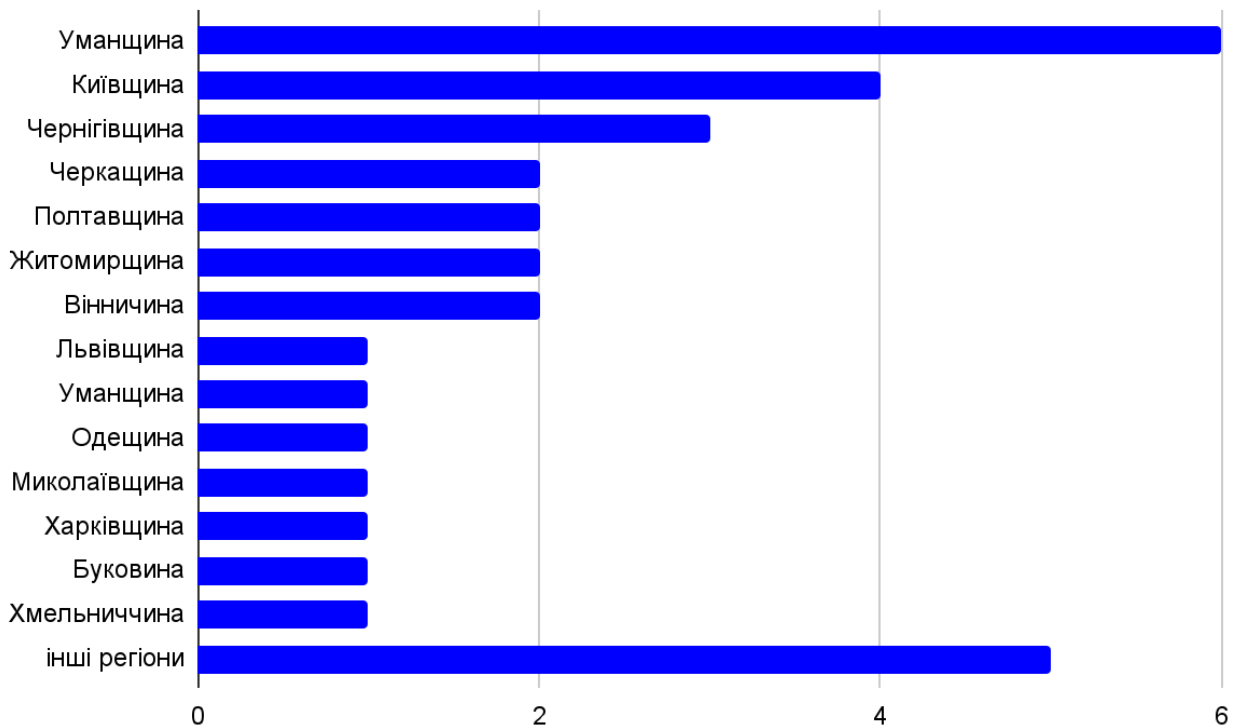

Рис. 4.3 Кількість репресованих археологів за походженням (Додаток 3)

Зокрема, в Чернігівщині спостерігається помітний релігійний контекст – на репресії могли вплинути й національні питання, а також зв'язок деяких археологів з місцевим духовенством.

Також цікавою є ситуація з Буковиною, де науковці, зокрема єврейського походження, зазнавали репресій. Тут можна зазначити важливу роль національної ідентичності як фактору, який вплинув на ставлення радянської влади до археологів.

Аналізуючи набір даних, ми можемо помітити невідповідність між місцями походження археологів і територіями, де вони були придушені (рис. 4.4).

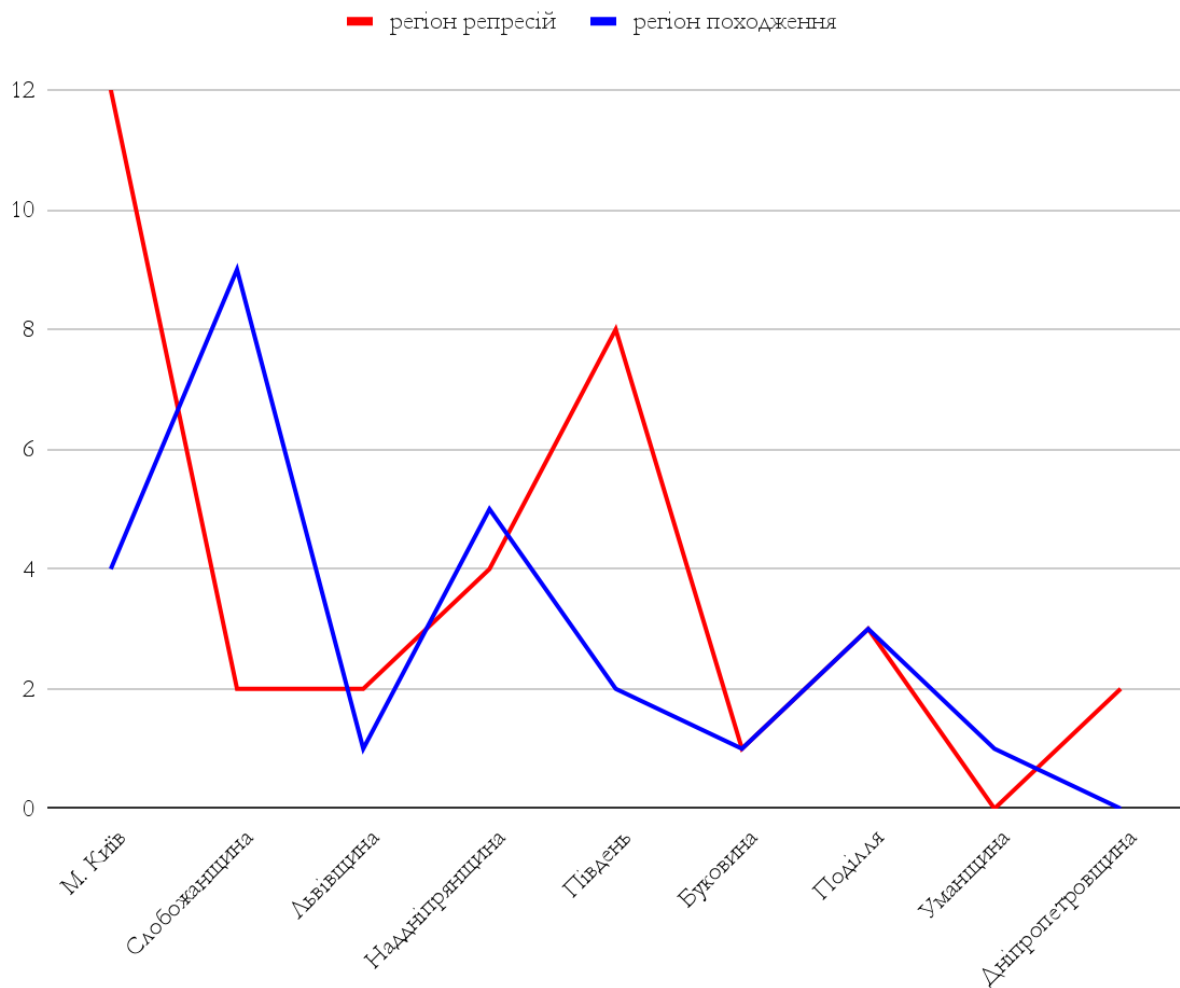

Рис. 4.4 Порівняння регіонів походження із регіонами затримання археологів (Додаток 4)

Це дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, Київ, як головний науковий центр, займає перше місце за кількістю репресованих археологів, водночас з Київщини походить лише 4 археологи. Це свідчить про те, що більшість археологів були приїжджими, що могло збільшити ймовірність їхнього переслідування. По-друге, інші регіони, де наукова діяльність була менш розвинена або де інтелектуальний клімат був менш напруженим, демонструють меншу кількість репресій. Проте навіть у таких випадках археологи стали жертвами радянської політики, спрямованої на контроль над історичною пам'яттю та ідеологією.

Не варто забувати, про те, що більшовицький режим також накладав ідеологічні обмеження на археологічну науку, визначаючи, які аспекти історії є прийнятними для вивчення, а які – ні. Наприклад, дослідження, які не відповідали марксистсько-ленінській ідеології, були заборонені або мали спотворене трактування. Це стосувалося, зокрема, досліджень історії козаччини, національних рухів, а також вивчення археологічних пам'яток, які могли бути трактовані як ознаки антирадянського спротиву.

Загалом, репресії радянської доби мали руйнівний вплив на археологічну науку в Україні, не лише через втрату кваліфікованих кадрів, а й через ідеологічні і політичні обмеження, що призвели до спотворення наукових досліджень і значного спаду у розвитку археології.

4.2 Затримка розвитку археологічної науки

Занепад археології в Україні, що почався ще в 1923 році, коли радянська влада ліквідувала всі кафедри археології. У наступні роки, особливо у 1930-х, університетські програми неодноразово припиняли викладання археології через політичні репресії, брак кваліфікованих кадрів та ідеологічний тиск [62].

Однією з ключових причин затримки розвитку археології було системне переслідування науковців, які ставили під сумнів офіційні погляди або акцентували на національних особливостях української культури. За дослідження трипільської культури, козацької історії та інших тем, які суперечили радянським ідеологічним установкам, археологи часто піддавалися репресіям. Як зазначається в дослідженнях С. Сліпущенко, масові арешти 1930-х років завдали нищівного удару по інтелектуальній еліті, з якої не можна включаючи археологів [65, С. 123-126].

Політичні чистки призвели до арештів і переслідувань тих, хто не відповідав ідеологічним вимогам режиму. Результатом стали втрати серед висококваліфікованих кадрів [1, С.173-179; 62].

Деякі археологи, такі як Валерія Козловська, аби уникнути репресій, покидали Україну та продовжували працювати за кордоном, однак їхні знання та досвід були втрачені для вітчизняної науки. Еміграція наукових кадрів обмежувала розвиток археологічної школи в Україні, позбавляючи її талановитих дослідників [44].

У другій половині 1930-х років ситуація стала ще більш ускладненою: ідеологізація науки призвела до того, що археологічні дослідження та музейні установи поступово перетворювались на засоби пропагандистської роботи. Музеї, що колись мали науковий характер, стали інструментами політичної пропаганди, спрямованої на зміцнення радянської ідеології. Замість наукових дискусій і відкриттів, вони почали виконувати роль втілення партійної лінії, що значно обмежило розвиток археології як науки. Важливою ознакою цього періоду стала ліквідація всіх незалежних наукових установ і повний контроль над усіма дослідницькими проєктами, що призвело до того, що археологічні розкопки і дослідження стали здійснюватися лише в рамках затверджених державою планів.

В цьому контексті, археологічні розкопки та дослідження поступово стали прерогативою Інституту історії матеріальної культури (з 1938 року – Інститут

археології АН УРСР), що означало не тільки концентрацію наукових зусиль в межах однієї установи, а й ідеологічну монополію. Всі розкопки, дослідження та публікації підпорядковувались суворим державним директивам, що обмежувало можливості науковців у виборі тем і напрямків досліджень.

Також значно змінилася роль музеїв, які з наукових установ стали політично заангажованими організаціями, що утверджували радянську ідеологію. Музейні працівники археологи все більше ставали не просто науковцями, а ідеологічними функціонерами, що повинні були не стільки досліджувати, скільки підтримувати режим [58, С. 123-133].

Політичний тиск доповнювався реорганізацією наукових установ. Багато центрів, які займалися дослідженням української археології, були ліквідовані або інтегровані до інституцій, що контролювалися партійними органами. Таку у 1933 р. було створено Спілку інституцій історії матеріальної культури, яка об'єднала ліквідовані академічні установи: Всеукраїнський археологічний комітет, Етнографічну комісію, Кабінет антропології та етнології, Музей археології, Культурно-історичну комісію та кафедру передісторії [1, С.173-179]. Це позбавило вчених можливості проводити незалежні дослідження та обмежило доступ до ресурсів.

Після розгрому Інституту археології, спричиненого масовими репресіями, Лазар Мойсейович Славін спрямував зусилля на розширення кадрового потенціалу, організацію археологічних експедицій, створення аспірантури, проведення наукових конференцій та публікацію досліджень.

В період до початку Другої світової війни археологія в Україні, як і багато інших наукових дисциплін, була змушена пристосовуватись до нових умов, у яких панувала ідеологічна заангажованість і політична цензура. Замість вивчення справжнього минулого та об'єктивних фактів, археологи мали працювати на користь політичних завдань і створювати історію, яка відповідала офіційній лінії держави.

Репресії також вплинули на передачу знань і розвиток наукових шкіл. Як мінімум 34 археологи були репресовані або змушені припинити або призупинити свою діяльність, що призвело до втрати важливих напрацювань та руйнування спадкоємності у підготовці нових кадрів. Це підтверджується даними з архівів, де зазначено, що такі фігури, як Микола Макаренко та інші, стали жертвами сфабрикованих звинувачень у «буржуазному націоналізмі».

Впровадження концепції «ленінізму в науці» також затримало розвиток археологічної науки. Дослідження мали відповідати матеріалістичній історичній парадигмі, що обмежувало інтерпретації результатів і створювало середовище, де цензура та ідеологічний контроль переважали над науковою об'єктивністю [44].

Ізоляція радянської України від західного наукового світу суттєво гальмувала розвиток археологічної науки. Українські археологи були позбавлені можливості вільного обміну досвідом із закордонними колегами, що обмежувало їх доступ до новітніх теорій, методик і технічних досягнень. Така ізоляція перешкоджала циркуляції ідей і методологічних інновацій, що ставило українську археологію в залежність від обмеженого радянського наукового контексту.

За підрахунками, у справі СВУ було заарештовано, заслано або знищено від 30 до 40 тисяч осіб. Зокрема автор зазначає, що за неповними даними, репресовано 43 історики, 32 літературознавці й лише 18 археологів. Проте і цьому дослідженні вдалося виявити 34 репресованих археологів [61].

Атмосфера страху, що панувала серед науковців, примушувала археологів вдаватися до самоцензури. Вони часто обирали безпечніші теми для досліджень і намагалися уникати спірних питань, пов'язаних із національною історією та культурою, що зменшувало різноманітність археологічних досліджень.

Затримка розвитку археології в Україні в період радянської влади була результатом численних факторів, які включали політичні репресії, ідеологічні

обмеження, втрату наукових кадрів та зміну наукових пріоритетів. Ці чинники значною мірою обмежили можливості археологів та гальмували розвиток археологічної науки, що позначилось на багатьох аспектах історичних досліджень, що могли б бути важливими для розуміння культурної спадщини України.

Висновки до розділу 4

Репресії проти археологів у 1930-х роках, хоча й не досягли масштабів, порівняних з переслідуваннями істориків чи літературознавців, проте все одно мали суттєвий вплив на розвиток науки в Україні. За даними, у контексті справи Спілки визволення України репресовано понад 40 тисяч осіб, серед яких 43 історики, 32 літературознавці й лише 18 археологів. Ця статистика показує, що археологія, як сфера, зазнала менших втрат, але й вони несли значні наслідки для подальшого розвитку галузі. Але в результаті проведеного дослідження виявлено 34 археологи, що вказує на те, що список не є вичерпним і може надалі поповнюватися.

Особливістю репресій проти археологів було те, що вони нерідко ставали жертвами не стільки своєї професійної діяльності, скільки національних, релігійних чи політичних обставин. Звинувачення часто стосувалися підтримки «буржуазного націоналізму», релігійної діяльності чи зв'язків із духовенством, як це було на Чернігівщині, або ж приналежності до єврейської інтелігенції, що характерно для Буковини. Такий контекст дозволяє говорити про репресії не лише як інструмент боротьби із «національною археологією», але й як частину широкомасштабної кампанії радянської влади з контролю над суспільством.

Репресії 1930-х років вплинули не лише на окремих науковців, а й на організаційну структуру археології. Зміни, як-от створення Спілки інституцій історії матеріальної культури в 1933 році, стали частиною загальної політики ідеологічного контролю. Ці заходи спрямовувалися на знищення незалежних дослідницьких ініціатив і централізацію науки під контролем радянської влади.

Водночас фізичне усунення навіть невеликої кількості ключових фахівців значно ускладнювало передачу знань і спадкоємність у наукових школах.

Втрати археологічного потенціалу були особливо помітними через те, що багато науковців зазнали репресій не лише через свої дослідження. Примітно, що такі особи, як Микола Макаренко, постраждали через політичну позицію або культурну спадщину, яку вони захищали. Інші, як-от Валерія Козловська, емігрували, що посилювало відтік інтелектуальних ресурсів з України.

Загалом репресії проти археологів, хоч і поступалися за масштабами переслідуванням інших категорій науковців, мали значний вплив на наукову спільноту. Вони спричинили не лише кадрові втрати, але й затримку розвитку археології через ідеологічний контроль, ізоляцію від міжнародної науки та перетворення дослідницьких установ на інструменти радянської пропаганди.

ВИСНОВКИ

Історія України має багато трагічних сторінок та репресій проти українського народу. Советська влада знищувала українську інтелігенцію та наукову еліту, і, не оминула й археологів. Дослідження проблематики політичних репресій проти археологів у советській Україні в 1930-х–1940-х роках дозволяє не лише висвітлити окремі епізоди радянського терору, але й краще зрозуміти глобальні механізми культурного пригнічення, придушення інакомислення та намагання знищити національну ідентичність. Археологія, яка досліджує історичну спадщину, становила особливу загрозу для радянської влади, оскільки її результати могли підтверджувати ідеї національної самобутності, що суперечили ідеології інтернаціоналізму.

У ході розв'язання наукових завдань, зумовлених метою дослідження, було отримано результати, що зводяться до наступних висновків:

По-перше, проведений аналіз стану наукової розробки теми та історіографії показує, що тема політичних репресій проти археологів в советській Україні залишається недостатньо вивченою. Історіографія проблеми охоплює лише окремі аспекти, такі як долі індивідуальних археологів, але не створює цілісної картини явища. Важливі праці українських істориків, таких як Ю. І. Шаповал, І. Колесник, Р. Манковська, І. Старенький, В. Граб та інші, демонструють значний прогрес у дослідженні механізмів репресій, але не повністю висвітлюють масштабний вплив на археологію як науку. Західні дослідники також зробили вагомий внесок у цю тему, однак вони більше зосереджувалися на загальних аспектах радянських репресій.

По-друге, основними джерелами були архівні матеріали, мемуари та офіційні документи. Архівні справи (НКВС, КДБ, МДБ) підтверджують систематичність репресій, зокрема фабрикацію звинувачень і використання доносів. Матеріали судових протоколів, постанови Політбюро та партійні

інструкції дають змогу простежити, як ідеологічні та політичні рішення визначали дії проти археологів. Незважаючи на наявність джерел, доступ до деяких архівів залишається обмеженим, що впливає на повноту дослідження.

По-третє, репресії проти археологів були частиною ширшої кампанії радянської влади проти інтелігенції. Причинами переслідувань були звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі», співпраці із закордонними організаціями, а також ідеологічне трактування науки. Впливовим фактором також були міжособистісні конфлікти та доноси.

Основними методами репресій були арешти, показові судові процеси, ув'язнення в трудових таборах і фізичне знищення. Відомі приклади, як Федір Козубовський та Микола Макаренко, свідчать про жорстокість режиму. Крім того, були використані методи репресивної психіатрії, що також позначилося на науковій спільноті.

Репресії охопили значну кількість археологів, хоча за кількісними показниками вони поступаються репресіям проти інших категорій науковців, таких як історики чи літературознавці. Були проаналізовані регіональні відмінності, зокрема виявлено, що найбільше репресованих походило з Києва. Однак у статистиці відображено, що частина репресованих були переслідувані не тільки через професійну діяльність, а й через національне чи релігійне походження.

Репресії спричинили значний кадровий голод, втрату дослідницької спадкоємності та ідеологізацію науки. Археологічні установи зазнали реорганізації, а їх діяльність підпорядковувалася політичним цілям. Це затримало розвиток археологічної науки в Україні та обмежило незалежність досліджень.

Отже, це дослідження дозволяє оцінити репресії проти археологів, як явище, що віддзеркалює складний взаємозв'язок між політикою, ідеологією та наукою. Замість того, щоб розглядати репресії лише в контексті втрат, варто підкреслити

їхню роль у трансформації української археології, бо цей досвід створює фундамент для сучасної рефлексії над свободою науки та роллю археології у формуванні національної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень лежать у площині інтеграції історії репресій в загальний контекст світової науки. Зокрема, варто зосередитися на порівняльному аналізі репресивних практик в інших тоталітарних режимах, а також на вивченні менш відомих архівних матеріалів, які можуть розкрити нові аспекти долі репресованих науковців. Питання відновлення репутації та наукової спадщини цих діячів також заслуговує на додаткову увагу, адже воно не лише сприяє відновленню історичної справедливості, а й допомагає зрозуміти, як минуле впливає на сучасність і формує майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев В. М., Андреева С. С. Віктор Петров в умовах ідейно-організаційної перебудови радянської академічної науки (1930-ті рр.): дослідження з історії первісності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Т. 2, № 44. С. 173–179.
2. *Архів Управління КДБ по Миколаївській області*, спр. 12364, арк. 3, 21–24, 33.
3. Атаманенко А. «Літопис Української Вільної академії наук» (1946-1948 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 9). С. 188–194.
4. Атаманенко А.Є. Установчі та інкорпораційні документи Українського історичного товариства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 27. С. 120–124.
5. Бекетова В. Музей – це доля: історія музею в життєписах його працівників. *Видатні особистості. Музейна персоналістика*: матеріали обл. муз. наук. конф., Дніпро, 2008. С 64-73.
6. Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2015. № 1 (44). С. 48–120.
7. Васильчук Г. Політичні репресії в УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 281–284.
8. Вероменич Я. В. Теоретичні засади дослідження політичних репресій у радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти. *Український історичний журнал. Методологія. Історіографія. Джерелознавство*. Вип. 5. 2012. С. 109–119.

9. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. Київ: Генеза, 2005. 312 с.

10. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. – Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Ред. кол.: В. Бірчак, Г. Боряк, В. Васильєв, Л. Віола, О. Довбня, В. Золотарьов, І. Кашу, А. Когут, С. Кокін, М. Панова, Р. Подкур, Д. Россман, А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге; Авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. НАН України. Інститут історії України; Торонтський університет; Вірджинський університет; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – 728 с.

11. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. – Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман; Ред. кол.: В. Бірчак, Г. Боряк, В. Васильєв, Л. Віола, О. Довбня, В. Золотарьов, І. Кашу, А. Когут, С. Кокін, М. Панова, Р. Подкур, Д. Россман, А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. НАН України Інститут історії України; Торонтський університет; Вірджинський університет; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2019. – 824 с.

12. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. – Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938-1941 рр. / Ред. кол.: В. Бірчак, Т. Блаувельт, В. Васильєв, Л. Віола, О. Довбня, В.

Золотарьов, І. Кашу, А. Когут, С. Кокін, М. Панова, Р. Подкур, Д. Россман, А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге; Відп. ред.: В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола; Авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. НАН України. Інститут історії України; Торонтський університет; Вірджинський університет; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2019. – 936 с.

13. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) Ред. кол.: В. Бірчак, Г. Боряк, В. Васильєв, Л. Віола, О. Довбня, В. Золотарьов, І. Кашу, С. Кокін, М. Панова, Р. Подкур, Д. Россман, А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге; Авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. НАН України. Інститут історії України; Торонтський університет; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 744 с.

14. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС УРСР / Передм., упоряд. С. Кокін; Ред. кол.: В. Бірчак, Г. Боряк, В. Васильєв, Л. Віола, О. Довбня, В. Золотарьов, І. Кашу, А. Когут, С. Кокін, М. Панова, Р. Подкур, Д. Россман, А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. НАН України Інститут історії України; Торонтський університет; Вірджинський університет; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2022. – 704 с.

15. Головата Л. Науковий сегмент в українському видавничому русі... Центрально-Східної Європи, 1939–1945: інституційне забезпечення. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*. 2013. № 11. С. 176–196.

16. Гончар Л. Політичні репресії в археологічній науці. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. С. 89–102.
17. Граб В. Дело Н.Е. Макаренко. *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменицини: проблеми і перспективи*. Суми–Ромни. 1990. С. 29–31.
18. Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. Полтава: *Археологія*. 1999. С. 216
19. Граб В., Супруненко О. Археолог Олександр Тахтай : науково-біогр. вид. ред.: Г. Білоус, П. Долот. Полтава : Полтав. Краєзнав. музей, 1991. 79 с
20. Граб В., Супруненко О. Доля Михайла Рудинського. *Археологія*. 1992. № 4. С. 91–100.
21. Граб В.. Штрихи до портрета Володимира Пархоменка. *Полтавський археологічний збірник: збірник наукових праць*, відп. ред. Супруненко О. Б. Полтава: Археологія, 1999. С. 248–251.
22. Григоренко Т. О. Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля. *Дніпропетровський національний історичний музей*. URL: https://www.museum.dp.ua/uk/article_2015_46.html (дата звернення: 10.11.2023).
23. ДАЗО (Держ. арх. Запорізької області), ф. Р-849, оп. 1, спр. 24, арк. 20; арк. 157–157 зв.; спр. 387, Арк. 43зв, 50зв, 60.
24. ДАЧО (Держ. арх. Чернігівської області), Ф. р–2838, оп. 3. од. зб. 322, 195 арк.
25. ДГА СБУ (Держ. галуз. арх. Служби безпеки України), спр. 52578.
26. Захарчук Н. Нотатки з музейної справи в Бердичеві. *Збірник наукових праць: «Волинський музей: історія і сучасність»*. Луцьк, 2009. Вип. 4. С. 246–252.
27. Зінько Ю.А. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с.

28. Ігнатуша О., Ігнатуша А. С. П. Смолічев – архівіст: невідома сторінка діяльності визначного археолога та музеєзнавця (1932–1933 рр.). *Емінак*, 2022, № 2(38), с. 114-129

29. Інформаційні матеріали до Дня пам'яті жертв політичних репресій. *Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт*. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-zhertv-politychnyh-represiy> (дата звернення: 10.11.2023).

30. Качан Д. В. Великий терор 1937–1938 рр. в історичній пам'яті українського суспільства. Кривий ріг: *Криворізький державний педагогічний університет*. 2019. 117 с.

31. Колесник І. Історик і Влада. Колективна монографія. Ред. В.Смолій;. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. – 543 с.

32. Костенко А. В., Шевченко А. В. І.В. Фабриціус (1882–1966 рр.): археолог та музеєзнавець. *Археологія*, 2016 № 2. С. 122–133.

33. Кот С. І. Дослідник Подільської старовини. *Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.)*. Київ, 1991. С. 191–198.

34. Кот С.І. Курінний Петро Петрович. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kurinnii_P (останній перегляд: 10.11.2023)

35. Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1970. – 140 с.

36. Манько М., Данилюк М. Зберігачі минувшини, реабілітовані історією. *Державний історико-культурний заповідник м. Острога*. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/zberigachi-mynuvshyny-reabilitovani-istoriyeyu-2/> (дата звернення: 10.11.2023).

37. Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937 – 1938 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.:*

дослідницькі рефлексії та інтерпретації : До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 15 березня 2012 р. Упоряд.: О.Г. Бажан, Б.Ю. Подкур; Співголови редкол.: В.А. Смолій, В.М. Литвин. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. С. 300–321.

38. Маньковська Р. Ф. А. Козубовський – директор Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської Академії наук. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 1998. Вип. 3. С. 189–196.

39. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник Інститут археології Національної Академії наук України, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка; Редколегія: В.П.Коваленко (відп. редактор) та ін- Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 205 с.

40. Міллер М.А. Археологія в СРСР. Мюнхен, 1954. С. 54.

41. Михайленко О., Лошицький О. Належить до негайного виконання (Слідча справа Кирила Коршака). Київ. 8 с.

42. Мошак М. І. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 408 с.

43. Мусієнко І. Етнічний склад репресованих на північній Буковині в 40-50-х ХХ ст. *Матеріали до української етнології. Етнологія*. Вип. 6 (X). 2007. С. 103–109.

44. Наказано не знати: українські археологи в лещатах тоталітаризму. Виставка, Київ, 2020. URL: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-nakazano-ne-znaty-ukrayinski-arheology-v-leshchatah-totalitaryzmu>

45. Наука в горнілі терору. Презентація виставки до 120-річчя репресованого археолога Теодосія Мовчанівського. *Національний музей історії України*. URL: <https://nmiu.org/novyny/1565-nauka-v-hornyli-teroru-prezentatsiia-vystavky-do-120-richchia-represovanoho-arkheoloha-teodosiia-movchanivskoho>

(дата звернення: 10.11.2023).

46. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН (середина 1920-х рр.). Полтава: Археологія, 1997. С. 99.
47. Нікітін В. , Шитюк М. Репресовані краєзнавці Миколаївщини. *Краєзнавство*. 1999. С. 134–138.
48. Ніколаєва А., Старенький І. Репресовані археологи-дослідники Кам'янецьчини. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. С. 142–151.
49. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956 . Пер. з англ. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2003. 250 с.
50. Пекарська Л. Петро Курінний: повернення із забуття. *Тематичний збірник наукових праць «Національному музею історії України – 110»*. Ч. 2. Київ: Такі Справи, 2009. С. 94–105.
51. Перепелиця А. І Олексій Єримович – священик, археолог та дослідник старожитностей Чигиринщини. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Вип 4. С. 425–430.
52. Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2006. 300 с.
53. Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті: *Матеріали обласної наук.-практ. конф.*, м. Вінниця, 24 листопада 2005 р. Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 200 с.
54. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* (Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою). Париж-Чикаго, 1962. Т. CLXXIII. С. 7–124.
55. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. С. 231.

56. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти: науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
57. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ: Рідний край, 1995. С. 98–99.
58. Пудовкіна А. С. Археологічна діяльність музеїв України у 1919–1934 рр.: історіографічний аспект Археологія. Вип. 3. 2010. С. 123–133.
59. Романова О. Становлення музейної єгиптології України: лист С. В. Доніча до П. П. Курінного. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 161.
60. *НА ІА НАНУ*. Фонд ВУАК, спр. 36.
61. Русін Р. М., Шитюк М. М., Нефьодов Д. В. Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). Миколаїв. 2016. 250 с.
62. Самойленко Л. Г. Славін Лазар Мойсейович. Інститут археології Національної академії наук України. 1918 -2014. Гол.редактор П.П.Толочко. Київ: АДЕФ-Україна, 2015. 668 с.
63. Сверстюк Є. О. Вінниця: злочин без кари: документи, свідчення: Матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр. Київ, 1994. 333 с.
64. Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2007. Вип. 10. С. 254–286.
65. Сліпущенко С. М. Репресивно-каральна політика радянської влади проти науково-педагогічної інтелігенції півдня України в 1930-х роках. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського* : зб. наук. праць. Вип. 3.35 : Історичні науки. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. С. 123–126

66. Справи осіб, репресованих у 1920–1952 роках. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-5859.

67. Ставицька А. В. Петро Петрович Курінний: історіографічний огляд. *Молодий вчений* №5 (45) травень 2017. С. 28–31.

68. Станиціна Г. Особисте листування науковців як джерело свідчення про становище населення України у 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст. (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 170–180.

69. Торгалю Ю. В. Петро Петрович Курінний. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 136 с.

70. Франко А. Д. Петро Курінний – дослідник стародавнього Львова. *Вісник Інституту археології Львівського університету*. 2013. Вип. 8. С. 82–97.

71. Ходак І. Данило Щербаківський як організатор академічної науки. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*: Зб. наук. пр. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2007. Вип. 7. С. 119–129.

72. ЦДАВО України (Центр. держ. арх. вищ. органів влади та упр. України), ф. 166, оп. 2, спр. 1158, арк. 18–18 зв.; . ф. 27. оп. 17 л., спр. 2843.

73. ЦДАГО України (Центр. держ. арх. гром. об. України), ф. 263, оп. 1, спр. 66870; ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995.

74. ЦДАМЛМ (Центр. держ. арх.-муз. літ. і мис. України), ф. 208, оп. 1, спр. 139, арк. 7, 9–10.

75. ЦДАМЛМ (Центр. держ. арх.-муз. літ. і мист. України), ф. 208, оп. 1, спр. 301, арк. 105, 120.

76. ЦДІАК України (Центр. держ. іст. арх. України в м. Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 759.

77. Цеунов І. Суспільно-політична діяльність Хведора Вовка крізь призму доносу Василя Веледницького. *Київські історичні студії*. 2018. № 1. С. 132–136.

78. Цигаркова Е. Г. Українське товариство дослідників Криму і Кавказу. 4 с.
79. Чорна Л. Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолій Зіновійович Носів. *Гуржіївські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 115–117.
80. Шаповал Ю. І. Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. *Український історичний журнал*. Київ: Наукова думка, 1995. № 6. 270 с.
81. Шаповал Ю. Україна ХХ століття : Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
82. Шитюк М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 1. С. 94 – 98.
83. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І. Михайло Якович Рудинський (1887–1958): біобібліографічний покажчик. Київ; Полтава: *Археологія*, 2001. 32 с.
84. Юсова Н. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 15. С. 168–189.
85. Ешплбом Е. ГУЛАГ. Павутина Великого терору. Переклад з англійської Андрія Іщенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 584 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Динаміка репресій 1930-1940 роки [18; 22; 28; 32; 34;35; 37; 38; 39; 43; 44;
47; 48; 51; 59; 73; 83]

Рік	К-ть репресованих археологів
1930	2
1931	2
1932	3
1933	7
1934	8
1935	0
1936	2
1937	9
1938	7
1939	0
1940	0
1941	2
1942	2
1943	0
1944	3
1945	1
1946	1
1947	0
1948	0
1949	4

Додаток 2

Географія репресій: розподіл археологів за регіонами затримання [18; 22; 28; 32; 34;35; 37; 38; 39; 43; 44; 47; 48; 51; 59; 73; 83]

Регіон	К-ть затриманих археологів
м. Київ	12
Харківщина	2
Львівщина	2
Чернігівщина	4
Крим	2
Херсонщина	2
Миколаївщина	1
Одещина	2
Дніпропетровщина	2
Запоріжжя	1
Буковина	1
Поділля	3

**Кількість репресованих археологів за походженням [18; 22; 28; 32; 34;35;
37; 38; 39; 43; 44; 47; 48; 51; 59; 73; 83]**

Регіон	К-ть археологів
Уманщина	6
Київщина	4
Чернігівщина	3
Черкащина	2
Полтавщина	2
Житомирщина	2
Вінниччина	2
Львівщина	1
Уманщина	1
Одещина	1
Миколаївщина	1
Харківщина	1
Буковина	1
Хмельниччина	1
інші регіони	5

**Порівняння регіонів походження та регіонів затримання [18; 22; 28; 32;
34;35; 37; 38; 39; 43; 44; 47; 48; 51; 59; 73; 83]**

Регіон	К-ть репресованих археологів	К-ть археологів, що походять
м. Київ	12	4
Слобожанщина	2	9
Львівщина	2	1
Наддніпрянщина	4	5
Південь	8	2
Буковина	1	1
Поділля	3	3
Уманщина	0	1
Дніпропетровщина	2	0